

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
O‘RTA MAXSUS KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI**

SH.ZIYAMUXAMEDOVA, G.GULYAMOVA

YURISTNING YOZMA NUTQI

Kasb-hunar kollejlari uchun o‘quv qo‘llanma

**TOSHKENT
«NISO POLIGRAF»
2017**

UO‘K 34
KBK 67.5
Yu 73

T a q r i z c h i l a r:

D. Xashimova – Toshkent davlat yuridik universiteti professori,
pedagogika fanlari doktori

D. Rasulmuxamedova – Toshkent moliya instituti dotsenti, filologiya
fanlari nomzodi

Mazkur o‘quv qo‘llanma yuridik o‘rta maxsus, kasb-hunar o‘quv yurtlari talabalari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, o‘quv-uslubiy va ma‘lumotnoma materiallarini o‘z ichiga oladi. Bu esa talabalarning ma‘ruza va amaliy mashg‘ulot darslariga mustaqil tayyorgarlik ko‘rishini hamda o‘zining bilim sifatini nazorat qilishni ham ta‘minlaydi.

«Yuristning yozma nutqi» fanidan foydali bilimlar deb, talabalarning savodli yozish, ijodiy fikrlash, fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda yozma shakllarda to‘g‘ri, ravon hamda mantiqan izchil ifodalash ko‘nikmalarini shakllantirish uchun xizmat qiladigan, ularni yuksak fazilatlar ruhida tarbiyalash va rivojlantirishni ta‘minlaydigan bilimlar tushuniladi. Mualliflar o‘quv qo‘llanmani tayyorlashda masalaning mana shu jihatlarlariga alohida e‘tibor berdilar.

Oliy va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi ilmiy-metodik birlashmalari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi Kengash tomonidan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-4869-9-7

© SH.T. Ziyamuxamedova va boshq., 2017
© «NISO POLIGRAF», 2017

KIRISH

Mamlakatimizdagi yuridik ta'lim muassasalarining o'quv rejasiga «Yuristning yozma nutqi» fanining kiritilishi zamon talablariga mos kadrlar tayyorlash maqsadini ko'zlaydi.

Zamonaviy yuristlar so'zga chechan, badiiy didli, o'z fikrini og'zaki va yozma ravishda yuqori darajada ifodalay oladigan bo'lishlari zarur. Bo'lg'usi yurist kadrlar, asosan, rasmiy doirada faoliyat ko'rsatadilar va davlat nomidan ish olib boradilar. Shu bois ularning kelgusi faoliyatini rasmiy hujjatlarsiz, muomala madaniyatisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, «Yuristning yozma nutqi» o'quv qo'llanmasining yaratilishi maqsadga muvofiqdir.

Yana shuni alohida ta'kidlash o'rinliki, ta'lim tizimida nimani o'qitish va qanday o'qitish kerak degan masalalar asosiy muammolardan biri bo'lib keldi va shunday bo'lib qolmoqda. Ta'lim samaradorligi ana shu ikki masalaning o'z yechimini to'g'ri hal qilish bilan belgilanadi.

Ko'p yillik pedagogik tajribalarimiz yozma nutq madaniyatidan ta'lim mazmuni faqat o'zbek tili qurilishining ilmiy talqini, grammatikani o'rganishga qaratilsa, ko'zlangan natijani bermasligini ko'rsatmoqda. Chunki grammatik tahlil, so'z turkumlari va gap bo'laklariga tegishli ta'rif-qoidalarni yodlash bilan talabalarning fikrlash iqtidori, o'rinli gapirish va yoza olish qobiliyatini takomillashtirib bo'lmaydi.

Shu bois «Yuristning yozma nutqi» fanidan bilimlarni tanlashning bosh mezoni, amaliyot ko'rsatayotganidek, uning foydalilik va amalda qo'llanila olish darajasidir.

«Yuristning yozma nutqi» fanidan foydali bilimlar deb, talabalarning savodli yozish, ijodiy fikrlash, fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda yozma shakllarda to'g'ri, ravon hamda mantiqan izchil ifodalash ko'nikmalarini shakllantirish uchun xizmat qiladigan, ularni yuksak fazilatlar ruhida tarbiyalash va rivojlantirishni ta'minlaydigan bilimlar tushuniladi. Mualliflar o'quv qo'llanmani tayyorlashda masalaning mana shu jihatlarlariga alohida e'tibor berdilar.

***I bo'lim.* YOZMA YURIDIK NUTQ VA UNING AHAMIYATI**

1-§. YURIDIK TIL – O'ZBEK ADABIY TILINING TARKIBIY QISMI

Yuridik til adabiy tilning tarkibiy qismi, o'ziga xos ko'rinishga ega til bo'lib, asosan, qonunchilik va rasmiy doirada qo'llanadi. Ya'ni yuridik til o'ziga xos lug'aviy birliklari, gap qurilishi, uslubiy jihatlari hamda huquqqa oid tushunchalarni ifodalovchi terminlari bilan ajralib turadi. Barcha huquq manbalari yuridik tilda yoziladi. Tergov jarayoni, sud, advokat faoliyati, qonunlar ifodasi ham yuridik til asosida o'z in'ikosini topadi. Yuridik til har xil beo'rin qaytariqlar, so'z takrorlari, tushunilishi qiyin ifodalar hamda ortiqcha sifatlashlar, ko'chma ma'noli so'zlardan xoli bo'lishi lozim.

Yurisprudensiya tarmoqlariga oid orfografik, leksik, grammatik va uslubiy xususiyatlar yuridik tildir. Taniqli huquqshunos olim professor A.X. Saidov ta'kidlaganidek, «Yuridik til – ko'p ming yillik taraqqiyot va ko'p avlodlar tajribasi mahsuli»¹. «... Huquq rivojlanishining tarixiy tajribalarini o'zida mujassam qilgan yuridik til inkor etish mumkin bo'lmagan qadriyat, huquqiy madaniyatning ajralmas qismidir»².

Yuridik til o'z mohiyatiga ko'ra bir necha turlarga, ya'ni qonun tili, ilmiy yurisprudensiya tili, sud tili, huquqshunos-pedagog

¹ Saidov A., Sarkislyans G. Yuridik til va huquqshunos nutqi. – T.: «Adolat», 1994, 5-bet.

² Saidov A. Yuridik til xususiyatlari. // Qonun va til. – T.: 1997, 64-bet.

tili, huquqshunos-publitsist tili, prokuror tili, advokat tili kabi guruhlarga bo'linadi¹. Yurisprudensiya tarmoqlariga oid leksik-grammatik xususiyatlar umumiyliigi bilan bir-biriga yaqin tursada, lekin o'ziga xos xususiylklarga ham ega bo'ladi. Masalan, fuqarolik huquqida qo'llaniladigan (taraf, taraflarning tortishuvi, da'vo qo'zg'atish, hal qiluv qarori, da'voni ta'minlash) terminlar jinoyat huquqida qo'llaniluvchi terminlar (firibgarlik, genotsid, nomusga tegish, terrorism)dan tubdan farq qiladi.

Badiiy uslub va so'zlashuv uslubida badiiy obrazli so'zlar, tasviriy vositalar, frazeologik birliklar keng qo'llanilsa-da, biroq yuridik til rasmiy xususiyatga ega bo'lganligi uchun unda bunday til vositalarini qo'llashga ehtiyoj tug'ilmaydi. Chunki yuridik tilning birlamchi belgisi uning rasmiy bo'yoqqa egaligidir. Qat'iylik, mantiqiylik, qisqalik, aniqlik kabi xususiyatlar yuridik tilning nufuzini belgilovchi me'yorlardir.

Ayniqsa, yuridik tilning tarkibiy qismi bo'lgan qonun tili gap qurilishi jihatidan tushunilishi yengil bo'lishi va oddiy fuqaro ham tez tushunib oladigan talablarga javob beradigan bo'lishi shart.

Ma'lumki, qonun – jamiyatni tartibga solib turuvchi vosita, u inson manfaatlari va ehtiyojlariga xizmat qiladi. Qonunning mazmuni, mohiyati, sifati, nufuzi til qoidalariga nechog'liq rioya etilishiga ham bog'liqdir. Qonunning ustuvorligi ham uning adabiy til me'yorlari asosida tuzilishi bilan belgilanadi. Adabiy til me'yorlariga to'liq javob bermaydigan qonun mazmunan va mantiqan tushunarsiz bo'ladi. Qonun tili davlatning rasmiy yuridik tili bo'lib, davlat bilan fuqarolar o'rtasidagi «muomala», «muloqot» vositasidir.

Qonun faqat yuristlar yoki huquq sohasidagi mutaxassislar uchun qabul qilinmaydi, balki u davlatning barcha fuqarolari uchun tegishli bo'ladi. Shu bois qabul qilinayotgan qonunlarning

¹ *Saidov A., Sarkisyans G.* Yuridik til va huquqshunos nutqi. – T.: «Adolat», 1994, 5-bet.

tuzilishi imkon qadar sodda, iloji boricha gʻalizliklardan, noaniqliklardan xoli boʻlishi lozim.

Qonun mantiqan izchil boʻlmas ekan, uning amaliyotga tatbiq etilishi ham qiyin kechadi. Qonunlar mantiqan izchil boʻlishi uchun adabiy til meʼyorlari asosida tuzilishi shart. Biz har kuni qonun qabul qilmaymiz. Sifatli ishlangan va tayyorlangan qonunlar parlament tasdigʻidan oʻtgach, bir necha yillarga xizmat qiladi. Qonunning ustuvorlik darajasi ham uning sifatidadir. Sifat esa yuridik tilga qatʻiy rioya qilish mahsulidir.

Yuridik tilda oʻzlashmagan xorijiy soʻzlar va terminlar qoʻllanilishiga yoʻl qoʻyib boʻlmaydi. Oʻzlashgan terminlar bundan mustasnodir. Oʻzbek tilida muqobili boʻla turib xorijiy terminlarni qoʻllash ham oʻzini oqlamaydi. Agar yuridik tushunchalarni ifodalash uchun oʻzbek tilida unga muqobil soʻz yoki termin topilmasa, tarjimada ortiqcha sunʼiylikka bormasdan xorijiy terminlarni qoʻllash maqsadga muvofiqdir. Bu qoida jahon lingvistika fanida qabul qilingan til qonuniyati hisoblanadi. Biroq ilmiy yurisprudensiya tilida umumxalqqa tushunarli boʻlmagan, faqat yuristlar, huquqshunos olimlarga tushunarli boʻlgan soʻzlar va terminlar qoʻllanilishi mumkin. Bu ilmiy uslubning talabidir.

Masalan, *alibi* – jinoyat qilingan paytda (lahzada) jinoyatchining boshqa joyda boʻlishi; *ratifikatsiya* – xalqaro shartnomani imzolash; *simulatsiya* – oʻzini yolgʻondan kasallikka solish; *yurisdiksiya* – sudlov ishlarini olib borish huquqi va h.k.

Yuridik tilda shevaga oid soʻzlar, jargonlar, oʻzlashmagan soʻzlar, oʻta obrazli iboralarni qoʻllashga yoʻl qoʻyilmaydi.

1.	Har bir soʻz yoxud termin, har bir gap, jumla yuridik mazmuni toʻliq ifodalashga va muallif maqsadini ochishga xizmat etishi shart.
2.	Tushunilishi qiyin boʻlgan yuridik terminlardan iloji boricha foydalanmaslik, agar matnda faqat yuristlar yoki mutaxassislar uchun tushunarli boʻlgan terminlar qoʻllanilsa, bunday yuridik terminlarga izohlar va sharhlar berib borilishi maqsadlidir.

3.	Yozma yuridik nutq imkon qadar sodda va aniq, izchil va mantiqli ifodalanishi lozim.
4.	Yozma yuridik nutqda fikrlar rasmiy uslub doirasida sodda va ravon, tushunilishi yengil bayon etilishi kerak.
5.	Yozma yuridik nutq imkor qadar sodda va aniq, izchil va mantiqli ifodalanishi lozim.
6.	O'rganilgan ishlar (jinoyat yoki fuqarolik)ning xulosasi muqaddima va asosiy qism bilan bog'langan bo'lishi lozim. Shundagina chiqarilayotgan xulosalar, shuningdek, hukmlar asosli bo'ladi.
7.	Rus tilidagi qonunlardan andaza olish, tarjima qilish qonun moddalari mazmuniga, mohiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun tarjimalardan mutlaqo voz kechib, har qanday yuridik hujjatlarni milliy til qoidalari asosida tayyorlash maqsadga muvofiqdir

Yozma nutq madaniyati

Yozuv juda qadimiydir va vaqt jihatidan chegaralanmagan. Zero, Xorazmiy, Ibn Sino va Navoiy asarlari yozuvda aks etgani uchun ham shu kungacha saqlangan. Yozuv makon va hudud jihatidan cheksizdir. Yozuv ko'rinib turuvchi daliliy ashyodir. Yozuv inson tafakkurining eng oliy mevalaridan biri hisoblanadi. Yozuv orqali biz ajdodlarimizning ma'naviy durdonalaridan bahramand bo'lish bilan bir qatorda, o'zimiz yaratayotgan ma'naviy boyliklarimizni kelajak avlodlarga qoldiramiz. Til, ya'ni nutq uchun zaruriy qurol-aslaha talab qilinmaydi. Holbuki, yozuv uchun qalam, qog'oz, yorug'lik talab etiladi.

Nutqning yozma va og'zaki shakllari ham bor. Yozma nutq ko'pincha monologik xarakterda bo'lib, batafsilligi, mulohaza-mushohadaga keng o'rin berilganligi, nutq madaniyati me'yorlariga rioya qilishi bilan ajralib turadi (badiiy adabiyotdagi ayrim individual nutq namunalaridan tashqari). Yozma nutq og'zaki

nutqdan so'ng yozuv ta'sirida paydo bo'lgan bo'lib, adabiy tilning imloviy, punktuatsion, uslubiy qonun-qoidalariga bo'ysunuvchi grafik shakldagi nutqdir. Yozma nutqning mazmuniy bo'laklari, gaplar, ularning qismlari turli xil tinish belgilari orqali ajratib ko'rsatiladi. Vaqtli matbuot, ilmiy-metodik adabiyot (darsliklar, qo'llanmalar, monografiyalar, maqolalar), badiiy adabiyot, rasmiy yozishmalar, hujjatlar, xususiy yozishmalar (xatlar) yozma nutqning ko'rinishlaridir. Adabiy til me'yorlariga rioya qilish, til boyligidan keng va ijobiy foydalanish yozma nutqqa xos.

Yozma nutq doirasiga ilmiy nutq, badiiy nutq, shuningdek, hujjatlar, ommaviy axborot vositalari uchun tuzilgan yozma matnlar kiradi. Yozma nutq madaniyati har bir kishidan o'z fikr-mulohazalarini tilning imloviy-grammatik qoidalariga, adabiy til me'yorlariga rioya qilgan tarzda ifodalashni talab qiladi. Tilning barcha mavjud vositalari va ular imkoniyatlaridan maqsadga muvofiq tarzda o'rinli, to'g'ri foydalanilgan holda tuzilgan madaniy nutqdir. Nutq madaniyati esa ana shu tilni – aloqaralashuv qurolini ishlatishga bo'lgan munosabatdir. Yozma nutq madaniyati tilni, uning qonun-qoidalarini ongli idrok etish, aniq, ravshan, ifodali nutq tuza olish mahorati, tilning ifodaviy vositalaridan mazmun va uslubga ko'ra nutqiy vaziyatga qarab o'rinli foydalana bilishdir.

Yozma nutqning yurist kasbiy faoliyatidagi o'rni

Mamlakatimizdagi yuridik o'quv yurtlarining o'quv rejasiga «Yuristning yozma nutqi» fanining kiritilishi zamon talablariga mos kadrlar tayyorlash maqsadini nazarda tutadi.

Fanning maqsadi bo'lajak yuristlarning ma'muriy-huquqiy sohada kasbiy va shaxslararo muomala madaniyati ko'nikmalarini shakllantirish, shuningdek, ma'lum huquqiy vaziyatlarga muvofiq kasb nutqidan ongli foydalanish malakalarini takomillashtirishdan

iborat. Bu fan yuristlar faoliyati bilan bog'liq, rasmiy hujjatlar (so'roq qilish, sud jarayoni bilan bog'liq protsessual hujjatlar) tuzish malakasini shakllantirishga ham yordam beradi.

Yana shuni alohida ta'kidlash joizki, milliy huquqshunoslik maktabini yaratish, huquq madaniyatini targ'ib qilish va yoshlar ongiga singdirish, ularni milliy mafkura g'oyalari bilan qurollantirish, huquqiy demokratik jamiyat qurish bevosita bo'lg'usi yurist-kadrlarning savodxonligiga bog'liq bo'lishi tabiiydir. Shunday ekan, bo'lg'usi yuristlarning ixtisoslikka oid barcha fanlar qatorida «Yuristning yozma nutqi» fanini ham zarur darajada o'rganishi taqozo etiladi.

To'g'ri, aniq, izchil va tushunarli yoza olish uchun til boyliklaridan mazmunga mos so'zni tanlay olish qobiliyatini takomillashtirish zarur. Buning uchun so'zni o'rinsiz takrorlamaslik, so'z shaklini, gap turini to'g'ri qo'llash, har bir uslubning o'ziga xos belgi va mezonlarini ongli idrok qilish maqsadga muvofiqdir. Yuristlar qonunlar matnlaridagi yuridik terminlar mohiyatini to'g'ri anglab yetishlari va ularni o'z o'rnida qo'llashga rioya qilishlari zarur. Bu fanni yana quyidagicha izohlash o'rinlidir:

1. Yuristning yozma nutqi yuridik tilni, uning qonun-qoidalarini ongli idrok qilish asosida yurisprudensiya doirasida savodli nutq tuza olish mahoratidir.

2. Yuristning yozma nutqi til vositalaridan o'rinli foydalangan holda huquq sohasida maqsadga muvofiq yoza olish san'atidir.

3. Yuristning yozma nutqi bu ravon va mazmunli, oddiy va tushunarli yozish madaniyatidir.

Bo'lajak yuristlarimiz nutq madaniyatining yuqorida eslab o'tilgan talablariga har doim rioya qilishlari lozim. Chunki huquq-tartibot organlari xodimlari davlatning ramzidir. Ularning muomala, yozma nutq madaniyati yuqori darajada bo'lishi shart.

Yozma nutq bilan shug‘ullanmagan o‘quvchining nutqi nochor, fikrlash qobiliyati past bo‘ladi. Yozma ish jarayonida o‘quvchi mushohada qilishga, fikrlashga majbur bo‘ladi. Bunday yozma ishlar bir tomondan, o‘quvchining fikrlash qobiliyatini o‘stirishga yordam bersa, ikkinchi tomondan, uning mantiqiy izchil jumlar, matnlar tuza olish mahoratini rivojlantiradi, so‘z tanlash malakalarini takomillashtiradi.

Ko‘p hollarda aksariyat o‘quvchilarda mustaqil jumladan matn tuza olish, bir fikrni ikkinchi fikrga bog‘lay olish malakalari sust bo‘ladi. So‘z boyligi nochor, so‘z qo‘llash qobiliyati rivoj topmagan, tuzayotgan jumalari g‘aliz va noravon bo‘ladi. Yozma ish mashqlari aynan ana shu kamchiliklarni bartaraf etadi.

2-§. YOZMA YURIDIK NUTQNING ANIQLIGI

Yozma yuridik nutqning aniqligi deyilganda, ifodalanayotgan fikrga, voqelikka so‘z va terminlarning muvofiq kelishidir. Ya‘ni, shakl bilan mazmun mutlaqo mos bo‘lmog‘i nutqning aniqligini ta‘minlaydigan omillardir. Nutqning aniq bo‘lishi uning shakllanishida ishtirok etuvchi nafaqat lingvistik, balki ekstralingvistik omillarga ham bog‘liq bo‘ladi. Bu esa til va tafakkurning o‘zaro aloqadorligi bilan o‘lchanadi. Tabiat va jamiyatdagi narsa-hodisalar hamda voqelik bilan ularning nutqdagi in‘ikosi o‘rtasidagi aynan muvofiqlik nutqning aniqligini ta‘minlaydi.

Nutqda tushunchani ifodalash uchun so‘zni o‘z o‘rnida qo‘llay olmaslik nutq aniqligiga putur yetkazadi. Aniqlikni buzuvchi holatlarga, asosan, quyidagilar sabab bo‘ladi:

a) sinonimlarni noto‘g‘ri qo‘llash: *fuqaro*, *shaxs*, *subyekt*, *inson* so‘zlarining o‘rnini almashtirib bo‘lmaydi;

b) paronimlarni noto‘g‘ri qo‘llash: *ko‘z-kuz, davo-da‘vo, sof-sop, yod-yot*;

d) so‘z tartibining o‘rnini almashtirib qo‘llash: *Jismoniy shaxs moliya yili davomida har bir ishlab daromad olgan oy uchun eng kam ish haqining bir baravari miqdorida chegirma qilinish huquqiga ega.* (O‘zR Soliq kodeksi, 54-modda).

Keltirilgan moddada so‘zlar tartibining o‘zgarishi mazmunning yo‘qoluviga olib kelgan. Aslida bu modda adabiy til me‘yorlariga muvofiq quyidagicha berilishi lozim edi: *Jismoniy shaxs moliya yili davomida ishlab daromad olgan har bir oy uchun eng kam ish haqi miqdorida soliqqa tortiladi.* Bunday g‘aliz moddalar fuqarolarga tushunarli bo‘lmaydi. Bo‘lg‘usi mutaxassislarning asosiy vazifasi ifodalanayotgan fikrning boshqalar tomonidan to‘laqonli qabul qilinishiga erishishdan iborat bo‘lmog‘i lozim;

e) eskirgan so‘zlarning qo‘llanish o‘rnini bilmaslik: *Bu paytda ko‘chada arvohtar ham ko‘rinmaydi.* Aslida «arvoh» «ruh» so‘zining ko‘plik shakli;

f) kasb-hunarga oid so‘z va atamalarni o‘z o‘rnida aniq qo‘llamaslik: *model – modelyer*;

g) so‘zlarning o‘z va ko‘chma ma’nolarini farqlamaslik:
a) *Ayolinning bugun besh kundan beri jag‘i tinmaydi*; b) *Tufling eskirib, jag‘i ochilib qolibdi yoki «Baribir» menga aytganing bo‘lmaydi – aslida «bari bir».*

Shu sababdan til birliklarini maqsadga muvofiq qo‘llash uchun adabiy til qoidalari va me‘yorlarini yuqori darajada bilish taqozo etiladi.

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Quyidagi namuna asosida sinonim, omonim va antonimlar ustida o‘zingiz topgan so‘zlar bilan mashq o‘tkazing.

So'zlar	Sinonimlari
Shodlik	Quvonch, sevinch, xursandchilik, xurram
Begona	
Abadiy	
Ayyor	
Aloqador	
Vaqt	
Yorug'	
Zarar	
Lavozim	
Xabardor	
Rivojlanish	

So'zlar	Omonimlari
Ot	Chiqaribsan yomon ot; xon berdi noiloj ot.
O'ch	
Bas	
Burun	
Dam	
Yoz	
Tom	
Tuman	
Chek	
Shart	

So'zlar	Antonimlari
Oq	qora
Ayovsiz	

Begona	
Chaqqon	
Umumiy	
Jadal	
Xiyonatkor	
Saranjom	

2-mashq. «Zumrad va Qimmat» ertagida uchraydigan quyidagi soʻzlarning sinonimlarini topib yozing.

Asarda ishlatilgan soʻzlar	Sinonimlari
Erkalar	
Aqli	
Injiq	
Toʻpolon	
Ozor berar	
Sevinib	
Doʻmbogʻim	

Oʻzbek tilida talaffuzi jihatidan oʻxshash, ammo boshqa-boshqa maʼnoga ega boʻlgan bir qancha soʻzlar bor, ular fonetik jihatdan bir-ikki tovushga koʻra farqlanadi. Bunday soʻzlar tilshunoslikda paronimlar deb yuritaladi. Masalan: *asl – asil, sado – sazo, oʻqishli – oʻqimishli, tansiq – tanqis, yonilgʻi – yoqilgʻi, oro – aro (ora), qayda – qaydam, bola – balo, xayol – xiyol, afzal – abzal, tip – tif, shox – shoh, taxlit – taqlid, nogiron – nigoron, maʼnaviy – maʼnoviy* kabi. Bunday soʻzlarni nutqqa olib kirishda juda ham hushyor boʻlish, soʻzning maʼnosiga alohida eʼtibor berish zarur. Ularning biri oʻrnida ikkinchisini qoʻllash bayon qilinayotgan fikrning buzilishiga, juda boʻlmaganda, yangilish

anglanishiga olib keladi. Aniq nutq yuzaga kelmaydi, fikrning aniqligi va ravshanligi tamoman yo‘qoladi.

Tilimizdagi *o‘qishli* so‘zining ma‘nosi «huzur qilib o‘qiladigan» demakdir, ushbu jumlada bu so‘z ayni ma‘nosini namoyon qilgan: *Rus klassik yozuvchilaridan qaysi biri o‘qib bo‘lmaydigan kitob yozgan? Bularning jahonga tanilgan kitoblari eng o‘qishli kitoblar emasmi?* (A. Qahhor, «Kitob shavq bilan o‘qilishi kerak» maqolasi). Ba‘zan bu so‘z o‘rnida unga paronim bo‘lgan *o‘qimishli* so‘zi mana bu tarzda yanglish qo‘llanadi: *Prilavka ortida yoshi o‘tib qolgan bir qiz berilib kitob o‘qib o‘tirardi... Prilavkaga suyanib, sekin gap boshladim: – Turgenevning «Asya»si ham juda o‘qimishli...* (O‘ Umarbekov, «Gul sotuvchi qiz» hikoyasi). Holbuki, *o‘qimishli* so‘zining ma‘nosi butunlay boshqa, ya‘ni u «savodli, ma‘lumotli» degan ma‘noni ifodalaydi, demak, kitob o‘qimishli bo‘lishi mumkin emas. Shuning uchun *o‘qishli kitob*, *o‘qimishli odam* qabilida qo‘llash aniq nutq uchun xizmat qiladi.

Tansiq, tanqis paronimlari ham nutqda ko‘p qorishtiriladi, natijada nutqning aniqligiga putur yetadi, chunki ularning ma‘nolari o‘rtasida kattagina farq mavjud, ya‘ni **tansiq** «suyumli, noyob» degani, **tanqis** esa «yetishmaydigan, kamchil» ma‘nosini anglatadi. Misollar: **Uch-besh kishidan iborat bu oilaning kechki ovqatidan so‘ng dasturxoniga qo‘yiladigan tansiq meva va ichimlikka ketadigan pul bilan Sharq o‘lkalaridagi o‘n oila o‘n kun rohatda yashay oladi** (I. Gasprinskiy, «Ovrupo madaniyatiga betarafona bir nazar» asari). **To‘g‘ri, o‘sha mamlakatlar iqtisodiy rivojlangan, xalqi nisbatan boy-badavlat. Ammo bizdagi insoniylik, qadr-qimmat, mehr-oqibat u tomonlarda tanqis** («Xalq so‘zi», 2006-yil 30-avgust).

Paronimlar turli so‘z o‘yinlari qilish, xususan, askiya uchun bitmas-tuganmas manbadir.

Aniq nutq tuzish uchun qo‘llanilishi chegaralangan so‘zlarning ma’nolarini yetarli darajada bilish bilan bir qatorda ularning ishlatilish o‘rinlarini ham aniq tasavvur etish zarur.

3-mashq. Gaplardagi paronimlarga e’tibor qarating va xatolarni to‘g‘rilab ko‘chiring.

1. Sheylok oddiyina qasoskor emas, balki har qanday xudbinlik uning uchun yod bo‘lgan, millatining boshiga tushgan barcha kulfatlar uchun o‘ch olishni o‘z hayotining mazmuniga aylantirgan qasoskordir. 2. Sudning hal qiluv qaroriga ko‘ra fermer xo‘jaligi foydasiga asosiy qars va penya, jami 73 million so‘m undirildi. 3. Hamyonning ichidan bir dasta pul va uch bora qayt qilingan chek chiqdi. 4. U xolda ma’muriyat bu ma’lumotlarni aniqlash choralari ko‘radi. 5. Tashkilotlarni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish uchun undiriladigan davlat boji miqdori 5 baravarga, ularning ramzlarini davlat ro‘yxatidan o‘tkazish uchun yig‘inlar miqdori 2,5 baravarga kamaytirildi. 6. Mahallalarda kam ta’mirlangan oilalarga moddiy yordam berilyapti.

Yozma yuridik nutqning mantiqiy izchilligi

Nutqda so‘zlar va gaplar o‘rtasidagi ma’noviy-mazmuniy aloqalarning ifodalayotgan fikrdagi mantiqiy mohiyat va uning rivojlanib borishiga mos kelishi nutqning mantiqiyligi sanaladi.

Fikr, tafakkur qilish sog‘lom bo‘lsa, nutq ham talab darajasida bo‘ladi. Fikr noto‘g‘ri bo‘lsa, nutq mantiqiy jihatdan tugal bo‘lmashligi aniq. Grammatik jihatdan shakllanmagan nutq ham, nutqda noo‘rin qo‘llanilgan lug‘aviy birliklar, grammatik shakllar ham mantiqqa putur yetkazadi.

Agar yurist tilning butun qoidalarini yaxshi bilsa-da, o‘zi fikr yuritayotgan mavzuni yaxshi bilmas ekan, nutqning

mantiqiyligi yuqori darajada bo‘lmaydi. Zero, ulug‘ mutafakkir Forobiy to‘g‘ri ta’kidlaganidek, «Mantiqning aqlga munosabati grammatikaning tilga munosabati kabidir. Grammatika odamlar nutqini tarbiyalagani kabi, mantiq ham tafakkurni haqiqiy yo‘ldan olib borish uchun aqlni to‘g‘rilab turadi».

Nutqda mantiqiylikka erishish uchun, avvalo, bir fikrni ikkinchi fikrga bog‘lay olish, mavzuning muqaddima, asosiy qism hamda xotima qismini to‘g‘ri joylashtira olish, fikr yuritilgan mavzu yuzasidan tegishli xulosalar chiqara olish mahoratini shakllantirish zarur. Har qanday voqelik yuzasidan aytilayotgan mulohazalar yuqorida sanab o‘tilgan zaruriy qismlarga ega bo‘ladi, agar bu qismlar tartibi o‘zgartirilsa, mantiq yo‘qolishi, maqsad amalga oshmasligi aniq. Shuning uchun nutqiy mantiq talabiga muvofiq gaplar o‘rtasida ham izchillik bo‘lishi, ularning birida bayon etilgan fikr ikkinchisi orqali to‘ldirilishi kerak. Bu holat ma’lum bir fikrning tugashiga qadar davom ettirilishi lozim. Gaplar o‘rtasida fikriy izchillik yo‘qolishi bilan mantiqiylikka putur yetadi.

Demak, tushunchalar uchun muqobil bo‘la oladigan so‘zlar, terminlarni o‘z o‘rnida qo‘llay olish; ohang, so‘zlarning bog‘lanishi, so‘zlar tartibi, gap turlarining mazmunga muvofiqligini ta’minlay olish mantiqiylikning asosini tashkil etadi. Ya’ni, voqelikka mos kelmagan nutqda mantiqiylik tugal bo‘lmaydi.

Nutqning mantiqiyligiga putur yetkazuvchi lisoniy jihatlar quyidagilardan iborat:

a) nutqda ayrim so‘zlarning tushirib qoldirilishi: *Saloh o‘z do‘sti bilan teatr oldida uchrashdi. U oq ko‘ylak qora shimda edi* (Kim oq ko‘ylak qora shimda bo‘lgan? Salohmi yoki do‘stimi?);

b) rus guruhini tamomlagan ba’zi yuristlarning u va o‘ harflarining farqiga bormasligi: *mehr kuzda bo‘ladi*;

d) tutuq belgisining qo'llanilish doirasini bilmaslik: *Jabrlanuvchining davolari o'zini oqlamadi;*

e) *x* va *h* tovushlarini yozuvda to'g'ri qo'llay olmaslik: *Uning xoliga voy.*

f) mantiqan bir-biriga zid, o'zaro aloqador bo'lmagan tushunchalarni ifodalovchi so'zlarni nutqda qo'llash: *Yoshlikdagi muhabbatning shirin azoblari, rang-barang hissiyotlari sedan chiqmaydi.*

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Gaplardagi so'zlarning tartibini asl holatiga keltirib yozing.

1. Kattalar, kichik, umrbod, duo, odob, yoshlilarni, bahramand, sazovor, u, barakasidan, bo'ladilar, duosiga, etadi, yoshlar.
2. Kishilar, bo'lgan, bekitadi, saqlaydi, odob, tarafidan, qilinishi, mumkin, hazil-mazaxdan, eshigini, hurmatsizlik, odamni, va, kamsitishdan.
3. Hech, xalq, o'g'lonlarni, unutmaydi, qachon.
4. Bola, zehnli, hayotda, ulg'aygan, qiynalmaydi, va, sog'lom.
5. Hayot, bo'yog'ida, aniq, edi, musavvirning, chizgilari, ifodalangan.
6. Har, ishing, bir, unutma, bo'lishini, sening, boshqalarga, ibrat.

Yozma yuridik nutqning ta'sirchanligi

Nutqning tuzilishi, gapning ifodali so'z, jumla va iboralardan tarkib topishi, badiiy-tasviriy vositalariga ko'ra tinglovchi diqqatini jalb qila olishi nutqning ifodaliligi sanaladi.

So'zning turli ma'no qirralarini ham ko'ra olishga intilish, yozma nutqdagi so'zlarning favqulodda uyg'unligini ta'minlash mutaxassisdan katta mehnat talab etadi. Muloqot vaziyatining mohiyatiga chuqur yetmasdan tanlangan til birliklari, har qancha go'zal bo'lmasin, nutq egasining maqsadini ifodalay olmaydi.

Ma'lumki, o'zbek tili nutqiy vositalarga o'ta boy tillardan biridir. Nutqqa rang-baranglik berish, nutqiy badiiylikni kuchaytirish maqsadida ko'proq turli xil tasviriyl vositalarga murojaat qilinadi. Ana shu til vositalaridan o'rinli va unumli foydalana olgan notiqqina kishi qalbida hislar tug'yonini uyg'ota oladi.

Til kishilarning fikr-mulohazalarini keng va har tomonlama yoritib berishda chegarasiz imkoniyatlarga ega. Lekin ifodalanishi lozim bo'lgan fikr-mulohazalarning yuqori darajada bo'lishi uchun tilning tasviriyl vositalarini, uning turli xil ma'no nozikliklarini tinmay o'rganish lozim bo'ladi. Ana shundagina qisqa jumalarda, matnlarda olam-olam fikrlarni ifodalay olish mumkin, chunki so'z har qanday fikrning libosidir.

Demak, nutqning ifodali, ta'sirli bo'lishi quyidagilarga asoslanadi:

a) frazeologik ibora, maqol, matal va hikmatlardan o'rinli foydalanish; *qonunga xilof harakatning misi chiqadi*;

b) ko'chma ma'noli so'zlar, sifatlash, metafora va boshqa ko'chmalarni qo'llash; *Dante kitobxonni do'zax jahannami doiralari va jannat bog'lari bo'ylab olib o'tgan*.

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Nutq ta'sirchanligi qaysi vositalar orqali ifodalanganini aniqlang.

Uning nomiga dog' tushgan artistlik hunari xuddi bo'yoqchi bo'yog'i qo'lini chalpigandek uyatga qo'yadi. 2. Uning shoh asarlari asrlar osha necha avlod o'quvchilari qalbini sehrlab, larzaga solib kelmoqda. 3. Deyarli har bir sudyaning xizmat faoliyatida shunday daqiqalar ro'y berishi mumkinki, u o'zini eng muqaddas qadriyatlarga dog' tushirishga, Prometey tomonidan insonga tuhfa qilingan olovni odil sudlovga o't qo'yishga

yordam berayotgandek his etib, yuragi tilka-pora bo‘ladi. 4. U shuning uchun yiqilganki, odil sudlov Sheylokning eng nozik joyi – sudxo‘r qalbiga qaqshatqich zarba bergan. 5. Shu sababli Rimdagi qulchilik davridan beri deyarli biron o‘zgarishsiz amal qilib kelayotgan huquq xuddi zamindan uzilgan Antey kabi o‘z asosidan uzilib, kuchini yo‘qotayotgan edi. 6. Qirol Lir qalbida ro‘y bergan va uni aqldan ozdirgan ham ana shu ruhiy bo‘rondir. 7. Shekspir asarlari hozirgi davr huquq tarixi va nazariyalariga sayqal beruvchi o‘ziga xos qayroqtosh vazifasini ham o‘tay oladi.

FSMU texnologiyasi asosida quyidagi savolga javob bering

1. Yozma nutq rivojlanishiga qanday omillar ta’sir qiladi?

F	Fikringizni bayon eting.
S	Fikringiz bayoniga biror sabab ko‘rsating.
M	Ko‘rsatilgan sababni tushuntiruvchi misol keltiring.
U	Fikringizni umumlashtiring.

***II bo‘lim.* IMLOVIY ME‘YORLAR**

3-§. O‘ZBEK ORFOGRAFIYASINING ASOSIY QOIDALARI

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikni qo‘lga kiritgandan so‘ng o‘zbek tilining tovushlar tizimi, ohangdorligi va jilosini to‘la ifodalay oladigan yozuvga – alifboga o‘tish zaruriyati tug‘ildi.

1993-yil 2-sentabrda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi «Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida» Qonun qabul qildi. Bu alifbo 31 harf va 1

tutuq belgisidan iborat edi. Yangi alifbodagi ba'zi harflar jahon aloqa-aralashuv (kommunikatsiya) tizimiga kirishimizda ma'lum qiyinchiliklar tug'dirishi mumkinligi hisobga olinib, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi 1995-yil 6-mayda «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy etish to'g'risida»gi Qonunga o'zgartirishlar kiritish haqida qaror qabul qildi. Qarorga binoan, lotin yozuviga asoslangan yangi o'zbek alifbosi 26 harf va 3 ta harflar birikmasi va tutuq belgisidan iborat etib belgilandi. Yangi alifbo asosida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 24-avgustdagi 339-sonli qaroriga ilova tarzida «O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari» tasdiqlanib, unda harflar bilan tovushlar mutanosibliigi, asos va qo'shimchalar imlosi, qo'shib yozish, chiziqcha bilan yozish, ajratib yozish, bosh harflar imlosi, ko'chirish qoidalari o'z ifodasini topgan.

Bu imlo qoidalari 1956-yil 4-apreldagi «O'zbek orfoqrafiyasining asosiy qoidalari»dan tubdan farq qiladi. Jumladan, tovush-harf munosabatiga bag'ishlangan qism qayta yozilgan, morfologik tamoyilga asoslanish nisbatan ortgan: -gin, -gina qo'shimchalari uch xil yozilishi qoidalashtirilgan; juft so'z qismlari orasida -u (-yu) bog'lovchisi kelsa, undan oldin chiziqcha qo'yiladigan bo'lgan; tartib son arab raqamlari bilan yozilsa, -nchi qo'shimchasi o'rniga chiziqcha (-) qo'yilishi yil va oylarni ko'rsatuvchi arab raqamlariga ham tatbiq etilgan va boshqalar. Ikkinchi qismi turdosh ot bo'lgan geografik nomlar (Qoratog'), sifat va atoqli otlardan tuzilgan geografik nomlar (Shimoliy Kavkaz) yozilishi kabi ayrim qoidalar ancha ixchamlashgan. Parvo, obro', mavqe, mavzu, avzo so'zlariga egalik qo'shimchalari qo'shilishidagi holat alohida izohlangan; men, sen olmoshlariga -ni, -ning, -niki qo'shimchalari qo'shilganda qo'shimchadagi *n* tovushi aytilmasligi va yozilmasligi aniq qilib tushuntirilgan va hokazolar.

«O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari» quyidagi bo‘limlardan tashkil topgan:

- harflar imlosi (unlilar va undoshlar);
- asos va qo‘shimchalar imlosi;
- qo‘shib yozish;
- chiziqcha bilan yozish;
- ajratib yozish;
- bosh harflar imlosi;
- ko‘chirish qoidalari.

«Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosi» 26 harf, 3 ta harfiy birikma va tutuq belgisidan iborat.

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Qo‘sh undoshlarning yozilishiga e‘tiboringizni qarating.

Samarqand, baland, do‘st, go‘sh, to‘rt, artist, poyezd, kilogramm, gripp, metall, kilovatt, progress, protsess, kongress, xursand, tuzsiz, ketdi, taxt.

Go‘dakligidan beri bilaman

Afandining qo‘shnisinikida kunlardan bir kun katta xumini o‘g‘irlab ketishibdi. Qo‘shni xumni kim o‘g‘irlaganini surishtirib bilibdi va aybdorni qoziga sudrabdi. Shu bilan birga, qo‘shni Afandini ham guvohlikka borishga ko‘ndiribdi.

Guvohning navbati kelgach, qozi Afandiga murojaat qilibdi:

- Afandi, bu odamning xumini yaxshi bilasizmi?
- Ha, yaxshi bilaman, taqdir, – deb javob beribdi Afandi.
- Qachondan beri bilasiz? – yana so‘rabdi qozi.

– Go‘dakligidan beri bilaman. Xum bir payt tuvak bo‘lgan paytlardan beri bilaman. Qo‘shnimning qo‘lida u unib-o‘sib voyaga yetdi va xum bo‘ldi, – deb Afandi da‘vogarni ko‘rsatibdi.

Savol va topshiriqlar:

1. Kulolchilik sohasida (sopoldan ishlangan) xum, xumcha, mo'ndi, tuvak, xurmacha, ko'vacha, ko'za, qo'shquloq so'zlarining ma'nosini farqlab tushuntiring.
2. Afandining qozixonada guvohlik nutqini qanday baholaysiz?

Bosh harflar hamda qisqartmalar imlosi

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Bosh harflar imlosiga e'tiboringizni qarating.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senati, O'zR Prezidenti, Imom at-Termiiziy, Senat a'zolari, Markaziy bank, Vazirlar Mahkamasi, Pomir tog'lari, Uchtepa tumani, Hulkar yulduzi, «Paxtakor» stadioni, Navro'z bayrami, «Tanovar» kuyi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, O'zbekiston Milliy kutubxonasi, Bosh vazir o'rinbosari, «O'zbekiston Qahramoni» unvoni, «Maorif a'lochisi» nishoni.

2-mashq. Bosh harflar imlosiga hamda qisqartma otlarning yozilishiga e'tiboringizni qarating. Qisqartma otlarni kengaytirib yozing.

BMT, MDH, MXX, SHHT, IIV, TIV, JK, JPK, FK, FPK, AQSH, TDYU, ToshFarmI.

Asos va qo'shimchalar imlosi

Qo'shimcha ta'sirida o'zagi o'zgaradigan so'zlar

Qo'shimchalar		Misollar	Tovush o'zgarishi
Turi	Shakli		
So'z yasovchi	-la, -a	<i>Ong+la=angla, son+ -a=sana</i>	a>o ga o'zgaradi
	-q, -uq	<i>a) qiyna+-q=qiynoq, yumsha+-q=yumshoq; b) buyur+-uq=buyruq</i>	a) a>o ga o'zgaradi; b) u tushadi
	-v	<i>Maqta+-v=maqtov, sayla+ -v=saylov</i>	a>o ga o'zgaradi
	-ki (-qi)	<i>a) shart(a)+-ki=shartaki; b) sayra+-qi=sayroqi</i>	a) a ortadi; b) a>o ga o'zgaradi
	-ay	<i>Past+-ay=pasay, sust+ -ay=susay</i>	t tushadi
Shakl yasovchi	-(i)m, -(i)ng, -i, -(i)miz, -(i)ngiz egalik qo'shimchalari	<i>a) burun+-i=burni, o'rin+ -ing=o'ring, singil+ -imiz=singlimiz; b) bilak+-i=bilagi, soliq+ -ing=solig'ing; d) parvo+-im=parvoyim, mavqe+-ing=mavqeying</i>	a) i va u tushadi; b) k>g ga, q>g' ga o'zgaradi; d) y ortadi
	-ov, -ovlon, -ala	<i>Olti+-ov=oltov, ikki+ -ala=ikkala, yetti+ -ovlon=yettovlon</i>	i tushadi
	-ni, -ning, -niki	<i>Men+-ni=meni, sen+ -ning=sening, men+ -niki=meniki</i>	n tushadi
	-ga, -da, -dan	<i>U+-ga=unga, bu+ -da=bunda</i>	n ortadi

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Nuqtalar o'rniga mos unlilarni qo'yib, gaplarni ko'chiring.

- Ishq – bu faqat ishqni chorl...vchi tuyg'u (*D. Aligyeri*).
- Ald...qchini aldash o'yinning haqiqiy qoidasidir (*Sh. Perro*).

3. Insonning o‘ziga qaratilgan aybl...viga har doim ishonishadi, o‘zining maqt...viga hech qachon (*Mishel Eykem de Monten*).
4. Ahmoqlik aql uchun qayr...q vazifasini o‘taydi (*V. Shekspir*).

2-mashq. Nuqtalar o‘rniga mos undoshlarni qo‘yib, gaplarni ko‘chiring.

1. Tila...ingni yashirib, orzularingni ham berkit (*P. Kornel*).
2. Nodon do‘stdan xavfliro...i yo‘q, undan ko‘ra aqli dushman yaxshi (*Jan de Lafonten*).
3. Ayblamoqchi bo‘lgan odamning shoshilishga haq...i yo‘q (*Jan-Batist Molyer*).
4. Faqat zaiflar jinoyat sodir etadi: kuchli va baxtli kishilarga uning kera...i yo‘q.
5. enihoya kichik odamlar benihoya ulkan mag‘rurlik...a egadirlar (*Fransua-Mari Volter*).
6. Tabiat ham, aql ham zo‘ravonlik...a qarshi (*Jan-Jak Russo*).
7. Har qanday aqlsizlikning o‘z manti...i bor.
8. O‘yla, o‘zingni o‘zgartirish qanchalik qiyin va o‘sha...da sening boshqalarni o‘zgartirishing imkoniyatlari qanchalik hech nimaga arzimasi...ini tushunasan (*Fransua-Mari Volter*).
9. Nuqsonlarimiz ham bizni ko‘p hollarda yaxshilik...a undaydi (*Mishel Eykem de Monten*).
10. Ta’sirchan so‘zning muvaffaqiyati gapirayotgan odamning tiliga qaraganda tinglayotgan odamning qulo...iga bog‘liqdir.
11. Faqat haqiqiy do‘stgina o‘z do‘stining o‘jizli...iga toqat qila oladi (*V. Shekspir*).

3-mashq. So‘zlarga egalik qo‘shimchalarini to‘g‘ri qo‘yib, gaplarni ko‘chiring. Olmoshlarning to‘g‘ri yozilishiga e’tibor bering.

1. So‘zlarni to‘g‘ri ishlating, shunda dunyoni tushunmovchiliklarning yarimdan qutqargan bo‘lasiz (*R. Dekart*).
2. Bizni tanlaydigan taqdirimizni tark etish o‘ringa, unga peshvoz chiqamiz (*Jan de Lafonten*).
3. Toj kiyganning qiyshiq burumi ham to‘g‘ri (*Sh. Perro*).
4. Sog‘ayishga umid – sog‘likning yarimi.
5. Sevgi uni quvgandan qochadi, undan qochganning esa bo‘yiniga osiladi.

4-§. KO‘CHIRISH QOIDALARI

Ko‘p bo‘g‘inli so‘zning oldingi satrga sig‘may qolgan qismi keyingi satrga bo‘g‘inlab ko‘chiriladi. Masalan: *mak-tab, ba-hor, sa-yo-hat* kabi. So‘z bo‘g‘inidagi bir harfdan iborat bo‘g‘in yolg‘iz o‘zi oldingi satrda qoldirilmaydi yoki keyingi satrga ko‘chirilmaydi, misol uchun: *alo-qa, e‘lon, mu-to-laa* kabi. Aksariyat o‘zlashma so‘zlarning bo‘g‘inlari chegarasida kelgan ikki undosh keyingi qatorga birgalikda ko‘chiriladi: *ki-lo-gramm, ki-ne-ma-to-gra-fi-ya* va uch undosh kelganda, birinchi undosh oldingi qatorda qoldirilib, ikki undosh keyingi qatorga ko‘chiriladi: *kon-sti-tu-tsi-ya, yu-ris-pru-den-si-ya* kabi.

Bosh harflardan yoki bo‘g‘inga teng qismlardan iborat qisqartmalar, ko‘p xonali raqamlar satrdan satrga ko‘chirilmaydi: *TDYU, Toshshaharyo‘lovchitrans, 2017, 150000* kabi. Harfdan iborat shartli belgi o‘zi tegishli raqamdan ajratib ko‘chirilmaydi: *9-«V» sinf, 50 sm, 100 t* kabi.

Bo‘g‘in ko‘chirish qoidalarini

T/r	Bo‘g‘in ko‘chirish qoidalarini	Misollar
1.	So‘z boshidagi bir harfdan iborat bo‘g‘in yolg‘iz o‘zi oldingi satrda qoldirilmaydi.	A-badiy emas, <i>aba-diy, e-shikdan</i> emas, <i>eshik-dan</i>
2.	So‘z oxiridagi bir harfdan iborat bo‘g‘in yolg‘iz o‘zi keyingi satrda ko‘chirilmaydi.	Mudofa-a emas, <i>mudo-faa</i> , matba-a emas, <i>mat-baa</i>
3.	Tutuq belgisi oldingi bo‘g‘inda qoldiriladi.	Va’-da, ma’-rifat, mash’-al, in’-om
4.	Bir tovushni ko‘rsatuvchi harflar birikmasi (sh, ch, ng) birgalikda ko‘chiriladi.	Pe-shona, mai-shat, pi-choq, si-ngil, de-ngiz

5.	Bosh harfdan yoki bo‘g‘inga teng qism va boshqa harflardan iborat qisqartma, shuningdek, ko‘p xonali raqam satrdan satrga bo‘lib ko‘chirilmaydi.	AQSH, BMT, O‘zLiDeP, 16, 245, 1994, XIX
6.	Harfdan iborat shartli belgi o‘zi tegishli raqamdan ajratib ko‘chirilmaydi.	5-«A» sinf, 110-guruh, 15 ga, 10 t., 25 sm, 90 mm
7.	Atoqli ot tarkibiga kiradigan raqamlar atoqli otdan ajratilgan holda keyingi satrga ko‘chirilmaydi.	«Nihol-2012», «Tashabbus-98», «Boing-767»
8.	Ism va ota ismining birinchi harfiga teng qisqartmalar familiyadan va taxallus so‘zlari esa bir-biridan ajratib ko‘chirilmaydi.	I.A.Karimov, G.Saidova, Alisher Navoiy, Rauf Parpi
9.	Harfiy qisqartmalar oldingi so‘zdan ajratib ko‘chirilmaydi.	Va b. (va boshqalar), sh.k. (shu kabilar)
10.	Asosan o‘zlashma so‘zlarda ikki undosh qator kelsa, ular keyingi satrga birgalikda ko‘chiriladi, uchta bo‘lsa, birinchi undosh oldingi satrda qoldiriladi.	Dia-gramma, mono-grafiya, silin-drik

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Berilgan gaplardagi so‘zlarni bo‘g‘inlarga ajratib ko‘chiring, bunda bo‘g‘in ko‘chirish qoidalariga ahamiyat bering.

1. Toshkent yuridik kolleji 2-kurs talabasi Alisher Aliyevni shaxsiy a‘zolikdan o‘chirishingizni so‘raymiz. 2. A. Aliyev o‘qishni bitirgan taqdirda, hisob bo‘limiga kutubxona ma‘lumotnomasini topshirmagani unga shahodatnoma bermaslik uchun kafolat beradi. 3. Yerdan foydalanuvchilarning manfaatlari va mas‘uliyatlarini uyg‘unlashtirish, ularni amalga oshirishning

samarali mexanizmlarini topish va amaliyotga tatbiq qilish muhim vazifa hisoblanadi.

2-mashq. Quyidagi soʻzlarni koʻchirish qoidalariga muvofiq ajratib koʻrsating.

Abadiyat, abstraksiya, adliya, aeroflot, alanga, banknot, bilʼaks, dafʼa, dasturulamal, demokratiya, ekspert, erksevar, fotograf, geografiya, huquq, idora, ijroiya, iyeroglif, jangovar, kinostudiya, kodeks, kompleks, krossvord, kriminalist, koʻngil, leytenant, majmua, mehr-oqibat, melodrama, mikroskop, militsioner, muomala, mutafakkir, obuna, osoyishta, ocherk, radioeshittirish, siferblat, taajjub, togʻolcha, ustuvor, voqea, xushovoz, oʻzboshimchalik, oʻzaro.

Qoʻshib yozish qoidalari

3-mashq. Berilgan qoʻshma soʻzlarning tarkibini aniqlang va imlosini tushuntiring.

Osmonoʻpar, koʻzmunchoq, Yangiyoʻl, yoʻlbars, yeryongʻoq, qoʻlyozma, tuyaqush, toʻyboshi, xushmuomala, hozirjavob, quvonchbaxsh, guldasta, ishyoqmas, joʻxoripoya, lolarang, jonkuyar, koʻpnuqta, umumxalq, sofdil, balandparvoz, mehmondoʻst, sohibjamol, chalasavod, xushvaqt, tezuchar, sheryurak, soʻzboshi, boshyalang, qattiqqoʻl, gʻayriqonuniy, tokqaychi, qirraburun.

Qiyin soʻzlar imlosi

II harfi ifodalagan nutq tovushi oʻzbek tilining lotin imlosida ikki usulda beriladi:

1. -s harfi bilan undosh tovushdan keyin	2. -ts harfiy birikmasi bilan unli tovushdan keyin
--	--

So‘z boshida: <i>Seylon choyi, 10 sentner</i>	So‘z o‘rtasida: <i>militsiya, dotsent</i>
So‘z o‘rtasida: <i>aksiya, konsert</i>	
So‘z oxirida: <i>abzas, kvars</i>	

4-mashq. Nuqtalar o‘rniga s yoki ts harflaridan mosini qo‘shib, ko‘chirib yozing.

Kon...ep...iya, avia...iya, fran...uz, kollek...iya, konstitu...iya, asso...ia...iya, shpri..., kon...ern, publi...istika, ...ement, Shve...iya, ...elluloza, li...ey, s...enariy, farma...evtika, ...irk, de...imetr, korpora...iya, ...ilindr, Shvey...ariya, federa...iya, gidrostan...iya, kan...ler, moderniza...iya, poten...ial, punktua...iya, so...iologiya, ...itrus, kvitan...iya.

Ayirish va yumshatish belgisi hamda я, ю, ё, е harfli o‘zlashma so‘zlar imlosi

5-mashq. Quyidagi so‘zlarning yozilishiga ahamiyat bering va sababini tushuntirishga harakat qiling.

Sudya, atelye, Nyu-York, obyekt, razyezd, pyesa, kompyuter, relyef, batalyon, intervyu, premyera, Vyetnam, Pxenyan, bulyon, medalyon, alumin, sentabr, aktyor, valuta, salut, gigiyena, luks, kastrulka, akkumulator, parashut, glukoz, poyezd, felyeton.

6-mashq. So‘zlardagi nuqtalar o‘rniga mos harflarni qo‘yib ko‘chiring.

Abituri...nt, af..., namoy...nda, su...ste‘mol, si...qidil, insho...t, m...ovin, intui...iya, kul...msira, mumk...n, sur...lmoq, apella...iya, ekspl...ata...iya, ...iviliza...iya, psix...atriya, koeffi...i...nt, ital...n, i...roglif, sub...kt, deklara...iya, badi...at, das...ro‘mol, kompens...iya, muta...sib, ...enzura, yurisdik...iya, liberaliza...iya, ko...rdina...ion, prezid...um, vak...m, e...femizm.

5-§. CHIZIQCHA BILAN YOZISH

Chiziqcha – imlo belgisining ishlatilishi

T/r	Ishlatilish o‘rni	Misollar
1.	Bo‘g‘in ko‘chirishda	To‘q-son, ko‘ngil, va’-da
2.	Juft va takroriy so‘zlar orasida	El-yurt, baland-baland, bordi-keldi
3.	-a(ya), -chi, -u(yu), -ku, -da yuklamalaridan oldin	Sen-a, ko‘r-chi, kecha-yu kunduz, bor-ku, yaxshi-da
4.	Bilan, uchun ko‘makchilarining qisqargan shakllarini (-la, -chun) ajratish uchun	Sen-la, uning-chun, yor-la bo‘lmoq, Vatan-chun xizmat qilmoq
5.	Arab tiliga xos tarkibli nomlarni yozishda	«Hayrat ul-abror», «Ravzat us-safo», «Mantiq ut-tayr»
6.	Tartib sonlardan (faqat arab raqami) keyin –(i)nchi qo‘shimchasi o‘rnida	2017-yil 27-yanvar, 1-bob, 42-modda, 9-sinf, 102-band

Ajratib yozish

Quyidagi tuzilishdagi qo‘shma so‘zlar ajratib yoziladi:

– Birinchi qismi sifat, ikkinchisi atoqli ot bo‘lgan geografik nomlar:

O‘rta Osiyo, Yuqori Chirchiq, Sharqiy Yevropa;

– Qo‘shma fe‘lning qismlari ajratib yoziladi: *borib kelmoq, aytib bermoq, degan edi;*

– Qo‘shma ravishlar ajratib yoziladi: *har qachon, hech kim, hamma vaqt;*

– O‘zaro *-dan* qo‘shimchasi bilan bog‘langan takror so‘zli birikmalar: *yildan yilga, yangidan yangi, kamdan kam* kabi.

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Quyidagi soʻzlar yoniga mos soʻzlar qoʻyib, juft soʻzlar yasang.

Katta-..., moʻl-..., nari-..., nom-..., dori-..., zeb-..., aytdi-..., chora-..., mehr-..., nasl-..., ilm-..., noz-..., ozmi-..., yoʻl-..., bilar-..., bor-..., ust-..., bosh-..., ahd-..., yalt-..., el-..., achchiq-... .

2-mashq. Quyidagi gaplardagi ajratib yozilgan qoʻshma soʻzlarning yozilishiga eʼtibor qarating.

Har qanday reklama matnining yaratilishida u yoki bu tovush, soʻz, gap+tasvir yordamida xaridor diqqatini torta bilish, matnning originalligi, mantiqiyliqi, sarlavhaning ifoda tarziga eʼtibor qaratiladi. 2. Kichik Osiyo xalqlari qadimdan chorvachilik bilan shugʻullanganlar. 3. Oʻrta Osiyo madaniyati tarixida ham notiqlik sanʼati oʻziga xos mavqega egadir. 4. Yildan yilga bizning hayotimizga axborot-kommunikatsion texnologiyalar jadal kirib kelmoqda. 5. Gʻarbiy Yevropa asarlarining Sharq xalqlari tillariga qilingan son-sanoqsiz tarjimalari yanada chuqurroq oʻrganilishi lozim boʻlgan muhim masala hisoblanadi.

6-§. FONETIK, MORFOLOGIK VA SHAKILY YOZUV QOIDALARI

T/r	Yozuv qoidalari	Izohi	Misollar
1.	Fonetik yozuv	Soʻz va uning takibiy qismlarini ogʻzaki nutqqa, talaffuzga mos ravishda yozish qoidasiga amal qilinadi.	Tandir, choʻtka, shunga, parvoyim, avzoyi, terakka, ekkuncha, chiqqani

2.	Morfologik yozuv	Soʻz va uning tarkibiy qismlari (asos va qoʻshimcha) qanday talaffuz qilinishidan qatʼi nazar, asliga muvofiq yozilishi talab qilinadi.	Bargga, togʻga, boʻyoq, saylov, sigʻguncha, ogʻzaki, ikkovi
3.	Shakily yozuv	Bu qoidada oʻzlashgan soʻzning shakli, oʻsha tildagi tovush va grafik belgilari saqlanadi.	Mushoira, muammo, vaʼda, aeroflot, shtamp, sunʼiy, zoologiya

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Quyidagi matndan fonetik, morfologik va shakliy yozuv qoidalariga muvofiq yozilgan soʻzlarni toping.

HUQUQ FANLARI TARIXIDAN

Huquq fanlari rivojlanishining dastlabki davri haqida gapirganda, Qadimgi Vavilon davlatidagi Xammurapi qonunlari toʻgʻrisida eslamaslik mumkin emas. Shoh Xammurapi qonunlari qadimgi Vavilon huquqining muhim yodgorliklari hisoblanadi. Qonunlar matni ustunga oʻyib yozilgan boʻlib, uning yuqori qismida bu qonunlar matnini Xammurapiga topshirayogan Quyosh xudosi tasvirlangan. Bunday rasm shoh qonunchiligining ilohiy kelib chiqishiga ishora edi.

Shoh Xammurapi tomonidan chiqarilgan ichkilikbozlikka qarshi dastlabki qonunlar, ayniqsa, eʼtiborga molikdir. Asosiy qasrning baland peshtoqiga yozilgan qonunlarning birida bunday deyilar edi:

«Agar sharob sotuvchi to‘lov sifatida nonning o‘rniga kumush olsa yoki xaridorning haqidan urib qolsa, jazolanishi lozim: u suvga tashlanishi kerak».

Boshqa bir qonun to‘g‘ridan to‘g‘ri mastlik orqasida sodir bo‘ladigan janjallarga qarshi qaratilgan edi. Unda yozilishicha:

«Agar sharob sotuvchi o‘z hujrasida mastlarning janjal chiqarishiga ruxsat bersa, ularni tartib saqlash xonasiga olib bormasa, u jazolanishi kerak, unga o‘lim jazosi qo‘llanishi darkor».

Qasr qo‘riqchilari spirtli ichimliklar sotiladigan binolarga borish huquqiga ega emas edilar. Agar qo‘riqchilarni u yerda ko‘rib qolsalar, gulxanda yoqar edilar. Hosilni yig‘ishtirish paytida, hatto shirin sharob yoki spirtli ichimliklar bilan savdo qilish ham qattiq jazoga duchor qilishi mumkin edi.

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Maqollarni o‘qing va ularning ma‘nosini izohlab bering.

Elda yurgan – el tanir
Qirda yurgan yer tanir.

Xalqqa suyansang – bo‘lasan, xalqdan chiqsang – so‘lasan.
El bilan bo‘lgan – yutar, eldan ajragan – netar?!

Elga boqqan – yerga boqmas,
Ko‘kka boqqan – elga yoqmas.

Intilgan elga yoqar.

Eldan ayrilguncha, jondan ayril!

El kuyunganda kuyungan botir –
El suyunganda suyungan botir.

Bel bog‘lagil belingga, xizmat qilgil elingga.

2 mashq. Savollarga javob bering.

1. «El e'zoziga qanday insonlar sazovor bo'lishi mumkin? El e'zozlagan kishilarning qaysi xislatlari o'zbek xalqi uchun namuna bo'lishi mumkin?»

2. Inson qadr-qimmat, e'tibor va hurmat, izzatga sazovor bo'lishi uchun hayotini qanday o'tkazishi lozim?

3. «El nazaridan qolma» degan iboraga qanday qaraysiz?

4. Mutaxassisligingizga oid bo'lgan el e'zozlagan insonlardan kimlarni bilasiz va bunday sharaftga erishishda ularning xizmati nimada deb o'ylaysiz?

5. Bu kishilarning nomlarini mangu qoldirish borasida qanday ishlar qilingan?

6. «Elim deb, yurtim deb yonib yashash kerak» degan g'oyani siz qanday izohlaysiz?

***III bo'lim.* PUNKTUATSION ME'YORLAR**

7-§. O'ZBEK TILINING PUNKTUATSION ME'YORLARI

Yozuv madaniyatini shakllantirish va takomillashtirishda punktuatsiyaning – tinish belgilarining alohida ahamiyati bor. Tinish belgilari yozuvning boshqa vositalari hamda til birliklari bilan ko'rsatish mumkin bo'lmagan turlicha fikriy munosabatlarni, psixologik va intonatsion holatlarni ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Punktuatsiya tilning sintaktik qurilishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, yozma nutqni to'g'ri, ifodali, aniq bayon qilishda, uning uslubiy ravonligini, tez tushunilishini ta'minlashda benihoya zaruriy vositadir¹.

Tinish belgilari qo'llanish usuliga ko'ra ikki xil bo'ladi:

¹ O'zbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari. – T.: «O'zbekiston», 2015, 4-b.

1. Gap oxirida qo‘llanadigan tinish belgilari – nuqta, so‘roq va undov belgilari, ko‘pnuqta;

2. Gap ichida qo‘llanadigan tinish belgilari – vergul, nuqtali vergul, tire, ikki nuqta, qavs, qo‘shtirnoq.

Vergul

T/r	Ishlatilishi	O‘rni	Misollar
1.	Bog‘lovchi vositalar bilan birikmagan uyushiq bo‘lakli gaplarda	Uyushib kelgan so‘zlar orasida	<i>Nodira atirgul, lola, binafshani yoqtiradi.</i>
2.	Undalmali gaplarda	Undalmadan keyin	<i>Salim, kitobingni berib tur.</i>
3.	Kiritmalar ishtirok etgan gaplarda	Kiritmalar gap boshida kelganda, ulardan keyin, gap o‘rtasida ikki tomonidan, kiritmalardan oldin gap oxirida kelganda	<i>Ko‘nglingizga kelmasin-ku, izvoshiga eshak qo‘shib bo‘lmaydi.</i>
4.	Undov so‘zli gaplarda	Undov so‘z gap boshida kelsa, undan keyin, gap o‘rtasida kelsa, ikki tomonidan, gap oxirida undov so‘zdan oldin. Agar undov so‘zdan keyin undalma bo‘lsa, vergul faqat undalmadan keyin qo‘yiladi.	<i>Baribir kechikdim, eh!</i>
5.	Takrorlangan so‘zlar ishtirok etgan gaplarda	Takrorlangan so‘zlar orasida	<i>Bas, bas, yetar!</i>

6.	Ajratilgan bo‘lakli gaplarda	Gap boshida kelsa, ajratilgan gapdan keyin, gap o‘rtasida ikki tomonidan, gap oxirida kelsa, undan oldin	<i>Ustaning shogirdi, o‘n to‘rt yashar Yo‘ldosh, deraza oldida o‘tirar edi.</i>
7.	Qo‘shma gaplarda (biriktiruv bog‘lovchili bog‘langan qo‘shma gaplardan tashqari)	Qo‘shma gap qismlari orasida	<i>Nigora o‘qidi, lekin yozmadi.</i>
8.	Ko‘chirma gapli qo‘shma gaplarda	Muallif gapining o‘rtasida undan oldin kelgan, oxirida so‘roq, undov, ko‘pnuqta bo‘lmagan ko‘chirma gaplardan keyin. Ko‘chirma gapning o‘rtasida kelgan muallif gapidan keyin.	<i>To‘g‘ri, qoloqdan cho‘loq yaxshi, – dedi qovog‘ini solib Dilshod.</i>
9.	Takror bog‘lovchilar yordamida birikkan uyushiq bo‘lakli va bog‘langan qo‘shma gaplarda	Takror bog‘lovchilarning ikkinchi va undan keyingi qismlaridan oldin	<i>Tog‘lar goh chap tomonda, goh o‘ng tomonda paydo bo‘lib qoladi.</i>

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Quyidagi gaplarning oxiriga ishoraviy belgi qay birida noto‘g‘ri qo‘yilgan?

Soatingizga qarang-chi? 2. Maysalar oftobda yashnaydi! 3. Biz zavodda oilaviy mehnat qilamiz... 4. Rais nima uchun o‘g‘liga hech narsa demaydi. 5. Eh, bu vodiy naqadar go‘zal! 6. To‘lin oy chiqdi. 7. Hammamiz qarsak chalib yubordik!

2-mashq. Gaplardagi kirish soʻzlarni toʻgʻri ajrating.

Xullas mansabdan tushsangiz ham, xalqning nazaridan tushmabsiz. 2. Zero oʻz elining ramzi boʻlib qolish faqat buyuk odamlargagina nasib etadi. 3. Ha haqiqatan ham ular zamonamizning ajoyib insonlaridir. 4. Menda ayniqsa Navoiy, Fuzuliy kabi mumtoz shoirlarning ijodlari katta taassurot qoldiradi. 5. Demak toʻgʻrilik, halollik insonni kamolot sari yetaklaydi. 6. Darhaqiqat soʻz – insoniyat uchun bebaho xazina. 7. Umuman olganda, bu joy orombaxsh, xushhavo bir manzil ekan. 8. Shunday qilib Berta Davidova «Munojot»ning birinchi ijrochisi boʻlib qoldilar. 9. U yoki bu xonandaning xalqqa tanilishida mazkur qoʻshiqning xizmati bor albatta.

3-mashq. Quyidagi gaplarning tinish belgilarini oʻrniga qoʻyib koʻchiring.

Uning Xolbek degan doʻsti chekkasida danakday xoli bor bola bir kun Avazni bopladi. 2. Soyda yongʻoq tagida bolalar toʻplandilar. 3. Qishloqdan bir qir narida behisob qizgʻaldoqlar dalani qizartirib turgan joyda Hulkar oʻt oʻrardi. 4. Hademay bahor ham tugaydi, yozning issiq kunlari boshlandi. 5. Xushmuomalalik barchaning koʻnglini koʻtaradi vaqtini xush dimogʻini chogʻ qiladi. 6. Shirinsuxanlikda karomat katta u moʻjizalar yaratish qudratiga ega. 7. Oyi oyi chaqiringlar oyimni. 8. Axir doʻkon tarixida bunaqa boʻlmagan.

8-§. TINISH BELGILARINING QOʻLLANILISHI

Koʻchirma gapli qoʻshma gaplarda tinish belgilarining qoʻllanishi

1. Koʻchirma gaplar alohida abzas koʻrinishida yangi qatordan emas, balki ketma-ket qatorda berilgan boʻlsa, qoʻshtirnoqqa olinadi. Masalan, *I. Karimov «Yuksak maʼnaviyat – yengilmas*

kuch» asarida ta'kidlaganidek: «Insonni, uning ma'naviy olamini kashf etadigan yana bir qudratli vosita borki, u ham bo'lsa, so'z san'ati, abadiy adabiyodir». Ammo, agar ko'chirma gap alohida abzas ko'rinishida yangi qatordan berilgan bo'lsa, qo'shtirnoqqa olinmaydi va uning boshlanishi oldidan tire qo'yiladi:

– *Telefon qildilar! Indinga kelyaptilar, samolyotda!* – dedi *Saltanat entikib.*

– *Qaysi reysda?*

– *Nima?*

– *Reysini so'rayapman, qaysi reys?* (O'. Usmonov. «Girdob»)

2. Agar ko'chirma gap muallif gapidan keyin kelsa, muallif gapidan so'ng ikki nuqta qo'yiladi va ko'chirma gap bosh harf bilan boshlanadi; ko'chirma gap darak mazmunida bo'lsa, nuqta qo'shtirnoqdan tashqarida, so'roq mazmunida yoki emotsionallikka ega bo'lganda esa so'roq yoki undov belgisi, shuningdek, ko'pnuqta yopiluvchi qo'shtirnoqdan oldin qo'yiladi: To'rtinchisi dedi: «Aytganlarimdan ko'ra, aytmaganlarimni rad qilish menga osonroq...» (G'azzoliy. «Til ofatlari kitobi»).

3. Ko'chirma gap muallif gapidan oldin kelsa, muallif gapidan oldin tire qo'yiladi; ko'chirma gap darak mazmunida bo'lsa, qo'shtirnoqdan keyin vergul qo'yiladi, so'roq mazmunida yoki emotsionallikka ega bo'lganda esa so'roq yoki undov belgisi, shuningdek, ko'pnuqta yopiluvchi qo'shtirnoqdan oldin qo'yiladi, muallif gapi esa kichik harf bilan boshlanadi: «*Barakalla, o'g'lim!*» – dedi *Hasanali.* (A. Qodiriy. «O'tkan kunlar»).

4. Muallif gapi ko'chirma gapning ichida kelganda, muallif gapi ikki tomonidan tire bilan ajratiladi; bo'laklangan ko'chirma gap qismlarining har biri emas, balki yaxlit ko'chirma gap qo'shtirnoqqa olinadi: «*Meni ma'zur tuting, ustod,* – dedi *G'iyosiddin,* – *kelayotgan edim, masjidi jomeda Husayn Voiz Koshifiy nutq so'zlayotgan ekan, shunga mahliyo bo'lib qolibman.*».

5. Agar bo‘laklangan ko‘chirma gapning birinchi qismi bo‘laklangunga qadar nuqtani taqozo etgan bo‘lsa, ko‘chirma gapning ayni uzilgan joyida vergul qo‘yiladi va muallif gapi kichik harf bilan boshlanib, undan keyin nuqta qoyiladi; ko‘chirma gapning ikkinchi qismi bosh harf bilan boshlanadi: «*Yo ‘q, savolni noto ‘g‘ri qo ‘ydingiz, – dedi Zargarov. – Bunday: Saltikov ilgari o‘lganmi, Shchedrinmi?*» (A. Qahhor. «O‘jar»).

6. Agar bo‘laklangan ko‘chirma gapning birinchi qismi bo‘laklangunga qadar so‘roq yoki undov belgisini taqozo etgan bo‘lsa, ko‘chirma gapning ayni uzilgan joyida so‘roq yoki undov belgisi qo‘yiladi va muallif gapi kichik harf bilan boshlanib, undan keyin nuqta qo‘yiladi; ko‘chirma gapning ikkinchi qismi bosh harf bilan boshlanadi: «*Tavba! – deyman. – Bu qanaqasi bo‘ldi!*» (Sh. Xolmirzayev).

7. Ko‘chirma gap muallif gapining ichida kelganda, u bosh harf bilan boshlanib, qo‘shirnoqqa olinadi va uning oldidan ikki nuqta qo‘yiladi; ko‘chirma gapdan keyin uning mazmuniga muvofiq vergul yoki so‘roq, yoki undov, yoki ko‘pnuqta qo‘yiladi, bu belgilardan keyin esa tire qo‘yiladi: *Afandining oshnasi undan: «Mulla Nasriddin, bola-chaqa ko‘pmi? – deb so‘rabdi. – Bolam ko‘p-u, chaqam kamroq, – deb javob beribdi Afandi».*

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Quyidagi ko‘chirma gaplardagi tinish belgilarini qo‘yib chiqing.

O bolam dedi kampir jiyanim ishga yaramaydi. 2. Voy Xayriniso opa kelin qildingizmi dedi Tojixon. 3. Kampir yerga qaradi va sekin Abdumajid keldi dedi. 4. Ana xolos dedi Ortiqjon to‘lmas ekan-da. 5. Hadyaxon Imtihonlarni topshirib bo‘ldim dedi. 5. Xo‘sh shundan keyin nima bo‘ldi dedi Asqar ota (A.Q.). 6. Uzoq jimlikdan so‘ng Roziya men ketaman dedi (P.Q.). 7. Qani

tez bo‘l darsga kech qolasan dedilar oyim. 8. Zap kelibsan-da oshna dedi Abdukarim o‘zgarmabsan (S.A.).

Abdulla Qahhorning «O‘g‘ri» hikoyasidan olingan quyidagi dialogni o‘zlashtirma gaplarga aylantirib yozing.

– Ha, sigir yo‘qoldimi?

– Yo‘q... sigir emas... ho‘kiz... ola ho‘kiz edi...

– Ho‘kizmi?... Ho‘kiz ekan-da. Hmm... Ola ho‘kiz? Tavba.

– Bor-yo‘g‘im bitta ho‘kiz edi...

Amin kuldi.

– Yo‘qolmasdan ilgari bormidi? Qanaqa ho‘kiz edi?

– Ola ho‘kiz...

– Yaxshi ho‘kizmidi? Yo yomon ho‘kizmidi?

– Qo‘sh mahali...

– Yaxshi ho‘kiz birov yetaklasa keta beradimi?

– Bisotimda hech narsa yo‘q...

– O‘zi qaytib kelmasmikan?... Birov olib ketsa, qaytib kela ber, deb qo‘yilmagan ekan-da. Nega yig‘lanadi, a? Yig‘lanmasin.

Qobil bobo yerga qarab tek qoldi.

– Qidirtirsakmikan-a? – dedi amin, suyunchisi nima bo‘ladi? Suyunchidan chashna olib kelinmadimi?...

– Kam bo‘lmang, – dedi u pulni uzatib, – yana xizimatingizdaman.

– Men beto‘xtov pristavga xabar qilaman. O‘zi chaqirtiradi.

Bir hafta o‘tdi... Sakkizinchi kuni Qobl bobo yana aminning oldiga bordi. Aminning tepa sochi tikka bo‘ldi.

– Ha, ho‘kizni uylariga eltib berilsinmi?! Axir borilsin. Arz qilinsin-da! Fuqaroning arzga borishi arbobning izzati bo‘ladi!

Qo‘shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi

1. Qo‘shma gap komponentlarining har ikkisida ham so‘roq mazmuni ifodalanishi mumkin, ammo so‘roq belgisi faqat yaxlit

qo'shma gapning oxiriga qo'yiladi: *Bu o'zingning fikringmi yo biror ko'rsatma bormi?*

2. Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gap tarkibidagi gaplar o'rtasida alohida mazmuniy munosabatlar mavjud bo'lmay, bu gaplar bir paytda yoki ketma-ket sodir bo'ladigan hodisalarni ifodalasa, ular o'rtasiga vergul qo'yiladi: *Sidiqjon to'xtadi, orqasidan kimdir kelayotgan edi* (A. Qahhor);

3. Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi gaplar o'zaro zidlov bog'lovchilari bilan bog'langanda, bu bog'lovchilardan oldin vergul qo'yiladi: *Shunda ham yo jasurlik, yo qaysarlik qilib teatrga ketsa, qaytganda yana eshik ochiq bo'lardi-yu, ammo yo'lak boshidayoq darg'azab otaga duch kelardi* (L. Qayumov).

4. Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi gaplar o'zaro -u (-yu), -da yuklamalari vositasida bog'langanda, bu yuklamalardan keyin vergul qo'yiladi: *U kafeda navbatda turib ovqat olayotganlarni yonlab o'tdi-da, ikki stakan kofe bilan ikkita bulochka oldi* (R. Rahmonov «Qutlug' qadam»).

5. Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi gaplar o'zaro takrorlangan ayiruvchi hamda inkor bog'lovchilar bilan bog'langanda, takrorlanayotgan bog'lovchidan oldin vergul qo'yiladi: *Dam jahlim chiqadi, dam kulgim qistaydi* (Oybek).

6. Ergashgan qo'shma gaplarda ergash gap bosh gap bilan *chunki, negaki, shuning uchun, go'yo* kabi bog'lovchilar yoki bog'lovchi vositalar bilan bog'lansa, ulardan oldin vergul qo'yiladi: *Ular mening aytganimni qilishadi, chunki men oilamizning kenjatoyiman* (E. A'zam).

7. Ergash gap bosh gapga -ki yordamida bog'lansa, undan keyin vergul qo'yiladi: *Ma'lum bo'ldiki, yangi dastgohlar korxonada hisob-kitobida qayd etilmagan.*

8. Kesimi shart maylidagi fe'l bilan ifodalangan ergash gapli qo'shma gaplarda mazkur kesimdan keyin vergul qo'yiladi: *Agar ular o'ttiz yoshlarda bo'lsa, savol sal boshqacharoq bo'ladi.*

9. To'siqsiz ergash gaplarning kesimi -sa ham shaklida ifodalangandan keyin vergul qo'yiladi: *U o'g'lining tirishib o'qiyotganini bilsa ham, talabni yanada qattiqroq qo'yaverardi* (T. Malik).

10. Ergash gap bosh gapga *deb* vositasida bog'lansa, undan keyin vergul qo'yiladi: *Vatan uchun jangga bor deb, qurol berdim qo'lingga* (H. Olimjon).

11. Bog'lovchisiz yoki murakkab qo'shma gap tarkibidagi gaplar bir nechta bo'lsa, ularning mazmunan bir-biriga yaqinlari vergul bilan ajratilib, qolgan bir yoki bir nechtasi nuqtali vergul bilan ajratiladi: *Unsin ko'kragiga og'ir bir narsa bilan urilganday ko'ngli ozib ketdi-yu, yiqilmadi, lekin oyoq uzra turib hushidan ketdi; oradan qancha vaqt o'tganini bilmadi, ko'zini ochib qarasa, jonivor emaklab orqaga o'tib ketdi* (A. Qahhor).

12. Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari orasida o'xshatish munosabati ifodalanganda, ular orasiga tire qo'yiladi: *Dangasaga ish buyur – ketidan o'zing yugur* (maqol).

13. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar orasida savol-javob, zidlash, shart, sabab-oqibat, asos-xulosa, payt munosabatlari ifodalanganda, ular orasiga tire qo'yiladi: *Qo'shning tinch – sen tinch* (maqol); *Uyda qadam bosgani joy yo'q – hamma yoq o'yinchoq* (Sh. Boshbekov).

14. Bog'lovchisiz qo'shma gapda keyingi qism oldingi qismdagi olmosh bilan ifodalangan yoki ifodalanmagan ega, kesim, to'ldiruvchining mazmunini aniqlab kelsa, oldingi qismdan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *Muoviningga ayting: o'rningizga boshqa birovni tayinlasin!* (O. Yoqubov).

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Quyidagi qo'shma gaplarga tinish belgilarini qo'yib chiqing.

Hozirgi vaqtda anchayin bir traktorning g'ildiragi tomorqada zang bosib yotsa ham odamning g'ashi keladi. 2. Yoz

yopinchig'ingni qo'yma qish o'zing bilasan. 3. Aytilgan so'z otilgan o'q. 4. Kimki bo'lsa dilozor undan elu yurt bezor. 5. Oradan yillar o'tdi folklor ansambllari ko'paydi. 6. Shamolda qo'zg'algan o'rikning qizg'ish barglari chang-to'zonda suzib yurardi. 7. Navoiy faqat buyuk shoir emas u ayni vaqtda bilimdon olim ham bo'lgan. 8. Xushmuomalalik barchaning ko'nglini ko'taradi vaqtini xush dimog'ini chog' qiladi.

IV bo'lim. YOZMA YURIDIK MATNDA SO'Z BIRIKMASI VA GAP

9-§. SO'Z BIRIKMASI VA SINTAGMA

So'z birikmasining boshqa til birliklaridan farqi

Birliklar nomi	Xususiyati	Misollar
So'z birikmasi	So'z birikmasi narsa, belgi yoki harakatni yakka holda emas, balki ikki va undan ortiq so'zlarning grammatik aloqaga kirishuvi orqali ifodalaydi.	<i>Ahmadning kitobi, olmani yemoq, yaxshi xabar, daftarga yozmoq</i>
So'z	So'z leksik hodisa bo'lib, muayyan ma'noga ega boshqa so'zlar bilan o'z holicha aloqaga kirishmagan bo'ladi.	<i>Osmon, sadaf, yashil, olg'a, zo'r, astoydil, kutmoq, lip-lip</i>
Qo'shma so'z	Qo'shma so'zlar xuddi so'z birikmasiga o'xshash usul bilan yasaladi, ammo qo'shma so'z tarkibidagi qismlarning ma'nosi saqlanmagan bo'lib, qo'shma so'zning umumiy ma'nosi orqali anglashiladi.	<i>Toshko'mir, asalari, gulbeor, belkurak, bodomqovoq, bir nima, olib kelmoq, kirib chiqmoq.</i>

Soʻz qoʻshilmasi	Soʻz qoʻshilmasida soʻzlar oʻzaro teng bogʻlanadi va qoʻshilma tarkibidagi har bir soʻz maʼno mustaqilligini, alohida narsalarni nomlab kelish xususiyatini saqlab qoladi.	<i>Uy va tom, keldi-yu indamadi, pista bilan bodom, oʻgʻil-u qiz.</i>
Ibora (turgʻun bogʻlanma)	Turgʻun bogʻlanmalarda soʻzlar maʼnoviy butunlik uchun birlashgan – yaxlitlangan boʻladi va bir leksik maʼno anglatadi. Shuning uchun turgʻun bogʻlanmaga bir soʻz sifatida qaraladi.	<i>Qoʻli ochiq, qulogʻiga quymoq, toʻnini teskari kiymoq, kapalagi uchmoq.</i>
Gap	Gap ham soʻzlarning grammatik birikuvidan hosil boʻladi va maʼlum bir fikrni, tasdiq va inkor hukmni ifodalaydi.	<i>Sinovdan oʻtdim. Sizga omad yor boʻlsin. Bu kitobni oʻqimagansiz.</i>

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Nuqtalar oʻrniga **-ning** yoki **-ni** qoʻshimchalaridan mosini qoʻyib gaplarni koʻchiring. Kelishik qoʻshimchasini olgan soʻz qaysi soʻz bilan bogʻlanganligini aniqlang.

1. U koʻylagi... tugmalarini qadadi. 2. Shahar... ikkiga boʻlgan yoʻl katta yoʻl chetiga oʻtdi. 3. Hayot... butun maqsadi bolalari... baxtiga qaratilgandir. 4. Institutimiz... binosi chiroyli. 5. Professor Navoiy merosi... chuqur oʻrgangan. 6. Koʻp oʻtmay Odilov... vazirlikka ishga olishdi. 7. U eshik... zarb bilan ochib, xonadan oʻqday otilib chiqdi. 8. Kabina... ikkala oynasi ham ochiq, gʻir-gʻir shabada yuzga uriladi. 9. Dadasi... bu gapi hamisha qulogʻida. 10. Oradan biror yillar oʻtgach, dadam u... chaqirtiribdi.

2-mashq. Quyidagi matndan 20 ta so‘z birikmasini daftaringizga ko‘chirib yozing.

Konstitutsiya va qonunlarga rioya qilish

«Har qanday davlatning yuzi, obro‘-e‘tibori uning Konstitutsiyasi hisoblanadi. Zotan, Konstitutsiya Davlatni davlat, millatni millat sifatida dunyoga tanitadigan qomusnomadir»

I. Karimov

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlarida bajarilishi shart bo‘lgan talablar aniq ko‘rsatilgan. Ushbu talablarning o‘z vaqtida, vijdonan bajarilishi, vatan tinchligi, millatlar totuvligi, xavfsizligi, osoyishtaligi taraqqiyoti uchun g‘oyat zarurdir. Mana shu burchlarning bajarilishi O‘zbekistonda qonuniylik va huquqiy tartiblarni ta‘minlash imkonini beradi. O‘zbekiston hududida yashayotgan har bir fuqaro tomonidan Konstitutsiya va qonunlarda belgilangan burchlarining bajarilishi vatanimizning istiqbolini belgilab beradi. Demokratik jamiyat qurish uchun, demokratik tamoyillarni to‘la qaror toptirish uchun, eng avvalo, mo‘tabar zaminda tavallud va tarbiya topgan shaxs, o‘zini aynan shu yurt farzandi deb biluvchi inson o‘z davlati, o‘z xalqi oldidagi, uni katta umidlar bilan tarbiya qilgan, voyaga yetkazgan jamiyat oldidagi burchini ado etishi kerak.

Konstitutsiya va qonunlarda belgilab qo‘yilgan burchlarni bajarish fuqarolarning shu davlat konstitutsiyasi va qonunlarini tan olishini anglatadi. Mazkur konstitutsiyaviy talab mamlakatimizda qat‘iy qonuniylik tartibini ta‘minlash imkonini beradi.

Qonuniylik – davlatda, jamiyatda mustahkam huquqiy tartib, barqarorlik, tinchlik va osoyishtalikning asosidir. Konstitutsiya va qonunlarga rioya etish burchi huquqiy munosabatlarning barcha subyektlari uchun umumiy talabdir. Uning ma‘nosi shuki, har bir fuqaro hayoti, faoliyatining barcha sohalarida Konstitutsiya va

qonunlarga muvofiq xatti-harakat qilishdek e'tiqodga ega bo'lishi zarur. Konstitutsiya va qonunlarga rioya qilish faqat ularning qoidalarini buzmaslik emas, fuqarolarning o'z faoliyati va hayotini Konstitutsiya va qonunlarga mustahkamlangan tamoyil va asoslarni, qonun me'yorlarini real voqelikka aylantirishga yordam berish ham demakdir.

Konstitutsiya va qonunlarda jamiyat va davlatning ijtimoiy-siyosiy asoslari, mamlakatdagi huquqiy targ'ibot, ijtimoiy munosabatlarning butun tizimi o'z ifodasini topgan.

10-§. YURIDIK MATNDA QO'SHMA GAP TUZISH TALABLARI

Matnlar, birinchi navbatda, ularning ta'limiy-tarbiyaviy ahamiyati va tematik rang-barangligiga e'tibor beriladi. Ular turli badiiy asarlar, publitsistik, ilmiy va ilmiy-ommabop materiallardan tanlab olinadi hamda uning mazmuni, kompozitsiyasi va tili obrazli, tushunarli bo'lishi, o'quvchi bilim darajasiga mos bo'lishi, dolzarbligi hisobga olinadi. Yuridik matn esa, asosan, rasmiy uslubdagi materiallardan olinadi. Yuridik matn ham rivoya, ham tasvir, ham dialog xarakterida bo'lishi mumkin, ya'ni tabiat manzarasi, portret tasviri, ma'lum bir sujet, mehnat jarayoni ifodasi bo'lishi ham maqsadga muvofiqdir. Yuridik matn tuzishni o'rganishda yozma nutqni o'stirish bilan birga matnning g'oyaviy-siyosiy, ta'limiy-tarbiyaviy tomoniga jiddiy ahamiyat beriladi.

Yuridik matning tili iloji boricha sodda, aniq, ravon, tushunarli bo'lishi bilan ajralib turishi kerak. Murakkab va aralash qo'shma gaplarni yuridik matnda ko'p qo'llash ommaning tushunishini qiyinlashtiradi, mazmun g'alizligiga olib keladi. Bunday gaplardan, ayniqsa, qonun hujjatlarini yozishda kamroq foydalanish kerak.

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Quyidagi gaplardan sodda gaplarni hosil qiling.

1. Elektron tartibda sud va ijro ishini yuritishning takomillashtirilishi sud faoliyatining samaradorligiga, shuningdek, «Elektron hukumat to‘g‘risida»gi Qonunni amalga oshirish doirasida mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning zamonaviy bosqich talablariga to‘liq asoslangan odil sudlovning jamoatchilik uchun ochiqligi, shaffofligi va erkinligi kabi demokratik prinsiplarini hayotga izchil tatbiq etishga xizmat qiladi («Inson va qonun» 14.03.2017 №11) 2. Xalq deputatlari viloyat Kengashi doimiy komissiyalarining raislari, huquq-tartibot organlari, moliya muassasalari, boshqa davlat va jamoat tashkilotlari vakillari ishtirok etgan yig‘ilishda ta’kidlanganidek, mamlakat iqtisodiyotida kichik biznes hamda xususiy tadbirkorlik subyektlari ulushi ortib borayotgan hozirgi vaqtda aholini tadbirkorlikka jalb qilish, kasb-hunar kolleji bitiruvchilari biznes loyihalarini moliyalashtirish banklar oldiga muayyan vazifalarni qo‘ymoqda («Xalq so‘zi», 14.03.2017, №51).

V bo‘lim. YOZMA NUTQDA TERMIN QO‘LLASH ME‘YORLARI

11-§. YOZMA NUTQDA TERMIN QO‘LLASH ME‘YORLARI

Ilm-fan, texnika, qishloq xo‘jaligi va san‘atga oid tushunchalarning aniq nomini bildiruvchi bir ma‘noli so‘z va birikmalar *terminlar* deyiladi.

So‘z ko‘p ma‘noga, ya‘ni qo‘shimcha ma‘nolarga ega bo‘ladi, lekin termin bunday xususiyatga ega emas. Termin ham so‘z, ammo u odatdagi so‘zlardan ma‘nosining aniqligi, bir ma‘noliligi

bilan farqlanadi. Termin ma'lum sohada, shu soha vakillari nutqida qo'llaniladi. Masalan: **da'vo, ayblanuvchi, bosqinchilik, retsdiv jinoyat, genotsid, terrorizm, vasiylik, senat, spiker** kabi terminlar yurisprudensiya tarmoqlarida uchraydi.

Terminlar yig'indisi va shu terminlarni o'rganuvchi soha terminologiya deyiladi. Termin grekcha *terminos* so'zidan olingan bo'lib, *chek, chegara* ma'nolarini bildiradi.

Qonun tili leksikasini, asosan, terminlar tashkil etadi. Lekin har qanday yuridik tushunchalarni ifodalash uchun terminlar oldiga ma'lum talablar va me'yorlar qo'yiladi. Bu terminning mohiyati va tabiatidan kelib chiqadi.

Terminlarning umumiste'moldagi so'zlardan farqlanadigan o'ziga xos xususiyatlarini quyidagicha izohlash o'rindir:

1. So'zlar fan va texnikaning ma'lum tarmog'ida qo'llanilib, iste'mol doirasi chegaralangan ma'noda ishlatilsa, terminlarga aylanadi. Masalan, **suv, tuz, aylana, guvoh, zarar, tuhmat, qo'rqitish** kabi umumiste'moldagi so'zlar fan sohalarida ilmiy-rasmiy ma'nolarni ifodalab, hozirgi kunda terminlar tizimiga kirgan.

Guvoh so'zi umumxalq tilida biror voqea-hodisa ro'y bergan paytda shaxsan bo'lgan, uni o'z ko'zi bilan ko'rgan kishi ma'nosini anglatadi, yuridik terminlar tizimida jinoyat ishi bo'yicha aniqlanishi lozim bo'lgan holatlar haqida qonunda belgilangan tartibda so'roq qilinadigan shaxs. *Tuhmat* so'zi umumiste'molda birovni nohaq ayblash yoki qoralash, nomini yomonga chiqarish maqsadida o'ylab chiqarilgan asossiz da'vo; bo'hton. Masalan, *Tuhmat tosh yoradi, tosh yormasa, bosh yoradi* (maqol). Bu so'z yurisprudensiyada yuridik termin sifatida shaxsning qadr-qimmati va or-nomusiga qilinadigan tajovuz ma'nosini anglatadigan jinoyat nomidir (JK, 139-modda).

Bundan tashqari **jazo, jarima, ko'zdan kechirish, mulk, omonat, topshiriq, qarzdor, hadya, shikoyat, da'vo** kabi

umumiste'moldagi so'zlar ham yurisprudensiyamizda yuridik tushunchalarni bildiradi. Bunday so'zlar chegaralangan sohada qo'llanilib, terminologik ma'no kasb etadi.

2. Termin nominativ vazifani bajaradi. Termining ma'nosi adabiy til me'yorlari doirasida tushunchaga teng bo'ladi. Chunki bir terminologik tizimda termin bir ma'noli (monosemantik) bo'lgani uchun uning ma'nosi tushunchaga teng keladi. Ya'ni, terminlar bir ma'noni ifodalovchi maxsus rasmiy so'zlardir. Ko'p ma'noli birgina so'z esa bir necha tushunchani ifodalaydi. Masalan, **ko'z – kishi a'zosi; uzukdagi bezak; yog'ochdagi belgi; buloqning suv chiqadigan joyi** kabi tushunchalarni anglatadi.

3. Termin aniq, konkret tushunchalarni bildirib, his-hayajon ma'nolaridan xoli bo'ladi. So'zning ma'nosi murakkab bo'lib, unda tushuncha qo'shimcha ma'no va uslubiy belgilarga ega bo'ladi. Shu bois tilda bir tushunchani anglatadigan sinonimlar turli ma'no qirralari yoki uslubiy qo'llanilishi bilan bir-birlaridan farq qiladi. Masalan, **inson, odam, kishi, shaxs, bashar, fuqaro** so'zlari bir umumiy tushunchani bildirib, sinonimlar hisoblansada, biroq turli ma'no qirralariga ko'ra bir-biridan farqlanadi: *davlat fuqarosi* deyish mumkin; *davlat insoni* yoki *davlat shaxsi* deb bo'lmaydi.

4. Bir so'z bir necha sohaning termini bo'lishi mumkin. Lekin bunday so'zlar fanning har bir sohasida alohida tushunchalarning nomi bo'lib keladi. Masalan, *topshiriq* termini pedagogik terminologiyada o'quvchilar yoki talabalarga beriladigan vazifa ma'nosini anglatasa, yuridik terminologiyada *topshiriq* termini huquq-tartibot tizimida faoliyat ko'rsatuvchi xodimga yuklatiladigan muhim vazifa ma'nolarini bildiradi. *Operatsiya* termini tibbiyotda jarrohlik bilan bog'liq tushunchani anglatasa, yuridik terminologiyada biror maqsad yoki maxsus, maxfiy topshiriq yuzasidan o'tkaziladigan tadbir nomini bildiradi.

Ba'zan bir tarmoq terminologiyasida ham omonimlik uchraydi. Masalan, yurisprudensiyada sanksiya termini ikki ma'noni anglatadi: 1) prokuror ruxsati; 2) jazo chorasi.

5. Terminlarning yana bir o'ziga xos belgisi shuki, terminlar rasmiylashgan so'zlar bo'lganligi sababli respublika miqyosida, hatto dunyo miqyosida bir tushunchani anglatadi. Xalqaro terminlar fikrimizga misol bo'la oladi: **impichment, demokratiya, respublika, prezident, parlament, amnistiya, deputat, konstitutsiya, kriminologiya** va h.k. Bunday terminlar Yer yuzining barcha qit'alarida bir xil ma'noda qo'llanadi.

6. Terminlar muayyan bir sohaga tegishli bo'lib, muayyan mutaxassislar tomonidan maxsus qabul qilingan, rasmiylashgan so'zlardir. Shuning uchun bir tushunchani ifodalovchi termini boshqa bir so'z bilan almashtirib bo'lmaydi. Ya'ni, bir tarmoq terminlari tizimida sinonimiya yoki dubletning qo'llanilishiga yo'l qo'yilmaydi. Masalan, **huquq, burch, shaxs, subyekt, yuridik shaxs, kriminalistika, demokrat, tergovchi, modda, jinoyat** kabi terminlarga muqobil variantlar izlash nojoizdir. Ba'zan boshqa terminologiya sohalarida bo'lgani kabi yuridik terminlar tizimida ham sinonimik holatlar ko'zga tashlanadi: **sudya – qozi, prokuror – qoralovchi, aybdor – ayblanuvchi, gumondor – gumon qilinuvchi, advokat – himoyachi, oqlovchi, davlat ayblovchisi – davlat himoyachisi – davlat qoralovchisi** kabi. Biroq bunday holat terminologiyadagi nuqson hisoblanadi, chunki terminlar bir ma'noli bo'lganligi uchun sinonim va dubletlardan xoli bo'lishi lozim. Bunday holatning asosiy sababi xalqaro terminlarga o'zbek tilidagi muqobilini tanlash asosida yuzaga keladi. Vaholanki, xalqaro terminlar dunyo miqyosida bir xil qo'llanadi.

7. Termin soha terminlari tizimining bir elementi bo'lib, har doim bir tizim doirasida qo'llanadi: **vasiylik, oila, nikohni qayd qilish, farzandlikka olish, homiylik, aliment, soxta nikoh** kabilar

bog‘langan holda bir tizimni tashkil etadi. Bu terminlar tizimi yuridik terminologiya zanjirining alohida halqasi hisoblanib, oila munosabatlarini ifodalovchi terminlar tizimini yuzaga keltirgan.

Yuqorida aytib o‘tilgan me‘yorlarga amal qilish nafaqat lisoniy savodxonlikning asosini tashkil etadi, balki qonunlarimizda belgilab qo‘yilgan moddalarga muvofiq, javobgarlik uchun jazo qo‘llashda ham noaniqliklarning oldini oladi.

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Quyidagi gaplardagi yuridik terminlarni aniqlang.

1. Qonunga muvofiq korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni aniqlash, ularga chek qo‘yish, javobgarlikning muqarrarligini ta‘minlashga oid me‘yorlar belgilangan. 2. Sudyalar oliy kengashi Sudyalar hamjamiyati organi sifatida sud hokimiyatining mustaqilligi haqidagi konstitutsiyaviy prinsipga rioya etilishini ta‘minlashga ko‘maklashadi. 3. Qonun ustuvorligi ta‘minlangan mamlakatimizda inson manfaatlari eng oliy qadriyat sanaladi. 4. Yoshlarga oid davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri ularning huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirishdir.

2-mashq. Quyidagi yuridik terminlar ishtirokida gap tuzing.

Odam savdosi, qonun ustuvorligi, Senat, sud-huquq tizimi, prezident, fuqarolik, huquqbuzarlik, sud amaliyoti, inson manfaatlari, deputat, kansler, demokratiya, parlament, davlat siyosati, farmon, tahdid, respublika.

3-mashq. Quyidagi terminlardan xalqaro va milliyalarini alohida ustunlarga ajratib yozing.

Tarafkashlik, ayblanuvchi, prokuror, advokat, dalil, vakolat, daxlsizlik, yurisprudensiya, agressiya, talonchilik, impichment, burch, kafolat, preambula, konstitutsiya, senzura, ombudsman,

tazyiq, jamiyat, mansabdor shaxs, mulkdor, mafkura, javobgarlik, tintuy, da'vogar, kassatsiya, yollanish, spiker, tergovchi, hukm, genotsid, senator.

Yuridik terminlar tizimining ichki imkoniyatlar hisobiga boyishi

Qadimgi adabiy til an'analari asosida rivojlanib kelayotgan o'zbek tili real borliqdagi voqea-hodisalarni, tushunchalarni ifodalash uchun keng imkoniyatlarga ega. Xususan, keyingi yillarda paydo bo'lgan va paydo bo'layotgan jamiki yangi tushunchalarni ifodalash borasida o'zbek tili o'zining rivojlangan tillardan biri ekanligini isbotlamoqda. Buni, ayniqsa, o'zbek tili terminlari tizimlarining ichki manbalar hisobiga rivoj topishi misolida yaqqol ko'rish mumkin. Chunki o'zbek tili terminlari tizimining rivojlanishi, shakllanishi va takomillashuvida shu tilning ichki imkoniyatlari asosiy rol o'ynamoqda. Hayotda ro'y berayotgan ulkan o'zgarishlar, ya'ni o'zbek davlatchiligi va qonunchiligining shakllanishi va takomili ham tilning ichki imkoniyatlaridan maksimal foydalanishni taqozo etmoqda.

Ichki imkoniyat deyilganda, asosan, morfologik (affiksatsiya) va sintaktik (so'zlarga so'zlarni qo'shish) usul bilan so'z yasalishi tushuniladi. O'zbek tili yuridik terminlari tizimining boyishida ana shu ikki usul asosiy rol o'ynaydi.

Yuridik terminlarning morfologik usul bilan yasalishi

Morfologik usul bilan termin yoki so'z yasash shunday usulki, unda o'zak-negizga so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shiladi va yangi terminlar hosil qilinadi.

Bunday so'z yoki termin yasash ko'pgina tillarda, jumladan, o'zbek tilida ham eng mahsuldor usuldir. Hozirgi o'zbek adabiy tilida 300 ga yaqin so'z yasovchi qo'shimcha mavjud bo'lib, ularning ba'zilar yuridik terminlarning yasalishida ishtirok etadi.

-lik, -chilik, -gar, -dor, -uvchi, -chi kabi soʻz yasovchi qoʻshimchalar yurisprudensiya tarmoqlarida faol qoʻllaniladi. Masalan: *advokatlik, bosqinchilik, javobgar, daʼvogar; aybdor, gumondor; jinoyatchi, tergovchi, ijrochi* va h.k.

Oʻzbek tilida shakl yasovchi vazifasidagi **-sh (-ish)** qoʻshimchasi yuridik terminlar tizimida eng faol termin yasovchi vazifasini oʻtaydi. Masalan: *qiynash, qoʻrqitish, oʻgʻirlash, oʻzlashtirish, tahqirlash* va h.k.

Kuzatishlar shuni koʻrsatadiki, **-v** qoʻshimchasi ham yuridik terminologiyada oʻz vazifasidan uzoqlashib, yaʼni harakat nomi shaklini yasovchilik vazifasidan uzoqlashib termin yasovchilik xususiyatini oʻziga toʻliq olganligini koʻrish mumkin. Masalan: *saylov, tergov, surishtiruv, sudlov, tintuv* kabi yuridik terminlar ana shu qoʻshimchanning mahsulidir.

Yuridik terminlarning sintaktik usul bilan yasalishi

Oʻzbek tilning yuridik terminologiyasida yakka soʻzli terminlarga nisbatan birikmali, yaʼni tarkibi ikki yoki undan ortiq soʻzlardan tashkil topgan terminlar salmoqli oʻrinni egallaydi. Buning sababi nimada? Buning sababi shundaki, sintaktik usul bilan yasalgan birikmali terminlar barcha tillarda boʻlganidek, oʻzbek tilida ham muhim nominativ manba sanaladi, ularda ifodalanayotgan narsaning yoki tushunchaning belgisi shundoqqina bilinib turadi, ular bilishsizlikdan bilish sari harakat jarayonida ijtimoiy amaliyot maʼlumotlarini mustahkamlashda «soʻzdan iborat toʻsiq»ni oshib oʻtishga, yaʼni sintaktik birlikdan leksik birlikka oʻtishga yordam beradi. Masalan: mamlakatdagi mavjud tartibni himoya qiluvchi, hokimiyat organlariga ega boʻlgan mustaqil mamlakat tushunchasi davlat termini bilan yuritiladi. Davlat endigina yuzaga kelayotgan bir paytda bu tushunchani yolgʻiz shu terminning oʻzi bajarib kelgan. Biroq davlat boshqaruvida sodir boʻlgan qator oʻzgarishlar, yangiliklar

tufayli davlat shakllari ham ko‘paydi. Bu esa boshqaruvni bajaradigan davlat ifodalaydigan tushunchalarni birikma tarzida ifodalash zaruratini keltirib chiqardi. Natijada, tilda davlat termini ishtirokida bir qator birikma terminlar yuzaga keldi: unitar davlat, federativ davlat, konfederativ davlat, demokratik davlat, sotsialistik davlat, kapitalistik davlat va h.k. Boshqaruv bilan bog‘liq bunday tushunchalarni yakka so‘zdan iborat termin bilan ifodalab berishning iloji yo‘q. Shunga ko‘ra bu tushunchalar ikki yoki undan ortiq so‘zlar birikmasi bilan ifodalanadi.

Shuni alohida ta‘kidlash joizki, sintaktik usul bilan termin yasalishi deganda so‘z birikmasining so‘zga aylanishi tushuniladi. Til taraqqiyoti jarayonida ma‘lum bir so‘z birikmasi yagona leksik ma‘no kasb etishi natijasida sintaktik birlikdan leksik birlikka aylanadi. Ya‘ni, birikma xarakteridagi terminlar nominativ vazifani bajarib, bir yagona termin shakliga o‘tadi. Bu hodisa yuridik sohaga oid tarixiy terminlarning yasalishida ham faol bo‘lgan. Masalan: *mingboshi, ellikboshi, yuzboshi, qozikalon, mirzaboshi* kabi qo‘shma so‘zlar shu yo‘l bilan yuzaga kelgandir. So‘z hosil bo‘lishining bu usuli leksikalizatsiya usuli deb ham yuritiladi.

Hozirgi o‘zbek tilining yuridik terminlari tizimini o‘rganish jarayoni leksikalizatsiya usulining nihoyatda faollashganligini ko‘rsatadi.

Birikma holdagi yuridik terminlar shu qadar ko‘p va yasalish jihatdan xilma-xil ko‘rinishlarga egaki, ularning tarkibi ikki va undan ortiq so‘zlardan iborat bo‘ladi. Masalan: *retsidiv jinoyat, o‘ta og‘ir jinoyat, hayotga qarshi jinoyatlar, qasddan odam o‘ldirish, ozodlikdan mahrum qilish, ijtimoiy xavfi katta bo‘lmagan jinoyat* va h.k.

Tuzilishi jihatidan birikma terminlar tarkibidagi so‘zlarning o‘zaro birikishiga qarab bir necha xilga bo‘lish mumkin. Masalan: ot+ot: *ish haqi, ish vaqti, sud ajrimi, sud ijrochisi, davlat*

suvereniteti; sifat+ot: intizomiy jazo, ma'muriy jazo, madaniy meros, retsdiv jinoyat, mustaqil davlat; ot+harakat nomi: mol-mulkni musodara qilish, odam o'g'irlash, jazo tayinlash, pora berish, pora olish va h.k.

Albatta, terminlarning bunday holda yuzaga kelishi tilning ma'lum bir qonuniyatlariga asoslanadi. So'z birikmalarini hosil qilishda ishtirok etuvchi moslashuv, boshqaruv, bitishuv hodisalari endi yuridik terminlar tizimida sintaktik birliklar emas, balki lug'aviy birliklar — birikmali terminlarning yuzaga kelishida asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Fikrimizni misollar bilan isbotlashga harakat qilamiz:

Moslashuv asosida yuzaga kelgan birikmali yuridik terminlar: **davlat tili, davlat bayrog'i, sud ajrimi, sud hukmi, mehnat shartnomasi, Vazirlar Mahkamasi;**

Boshqaruv asosida yuzaga kelgan birikmali yuridik terminlar: **davlatga xoinlik qilish, badanga shikast yetkazish, jazodan ozod qilish, sud orqali musodara qilish, jazoni yengilrog'i bilan almashtirish, merosdan mahrum etish, himoyadan voz kechish;**

Bitishuv asosida yuzaga kelgan yuridik terminlar: **xavfli retsdivist, uyushgan guruh, qasddan sodir etilgan jinoyat, ishonchli vakil, o'ta og'ir jinoyat, jismoniy ojizlik va h.k.**

Nazorat uchun savollar:

1. Termin va atamaning farqini qanday izohlaysiz? Yuridik termin nima? Yuridik terminlar oldiga qanday talablar qo'yiladi?
2. Huquq terminologiyasi nima? U qayerdan paydo bo'lgan?
3. Yuridik termin va yuridik tushuncha o'rtasida qanday farq bor?
4. Yuridik terminlarni yurisprudensiya tarmoqlari asosida tasnif qiling. 20 ta terminga adabiy til me'yorlari asosida sharhlar va izohlar yozing.

SWOT-таҳлил

Kuchli tomoni	
Kuchsiz tomoni	
Imkoniyatlari	
Xavf tugʻdiruvchi toʻsiqlari	

Boshpana huquqi

Bojxona siyosati

Deportatsiya

Yer kadastri

Mulk huquqi

Oferta

VI boʻlim. YURIDIK MATN STRUKTURASI

12-§. MATN VA UNING TURLARI

Maʼlum voqelik haqida tasavvur (axborot) beradigan bir yoki bir necha sintaktik birliklardan tashkil topgan nutqiy butunlik matn hisoblanadi. Matnning, yaʼni yozma nutqning mazmun xarakteri va qoʻllanish doirasi, uslubiga koʻra bir necha turlari bor: ilmiy nutq, rasmiy yozishma va hujjatlar nutqi, ommabop nutq, badiiy nutq. Yozma nutqning har bir turi ijtimoiy hayotning turli tomonlariga tegishli boʻlib, har qaysisi maqsadi va sharoit talabiga koʻra tilning ifoda vositalaridan oʻziga xos foydalanadi.

Ilmiy nutq

Ilmiy nutq fan sohasiga doir masalalarning mohiyatini bayon qilish, aniq va ravshan taʼriflar berish, mantiqan yaxlit, ishonarli xulosalarni ifodalash uchun qoʻllanadi. Ilmiy nutq mantiqan kuchli, asoslangan, mushohada va dalillarga boy boʻlib, tuzilishi

jihatdan bir butunlikni tashkil qiladi: avval o'rganilayotgan, tekshirilayotgan masalaning qo'yilishi asoslab beriladi, keyin u dalillar, isbotlar, o'tkazilgan tajribalar asosida har taraf lama izohlana boradi, yo'l-yo'lakay muallif tegishli o'rinlarda boshqa mualliflarning fikrini keltiradi va ularga o'z munosabatini bildirib boradi. Ishning oxirida bayon qilingan kuzatishlar va ilmiy mulohazalar yakunlanadi.

Til jihatidan ilmiy-nazariy nutq ixcham shaklga katta mazmunning jo bo'lishi uchun tanlanadi. Ilmiy nutqda fanning u yoki bu sohasiga doir terminlar ko'p qo'llanadi. Nutq adabiy til me'yorlariga asoslangan bo'lib, murakkab tuzilgan gaplar, yoyiq birikmali gap bo'laklari qo'llanadi.

Ilmiy nutq turli ilmiy ma'ruzalar, axborotlar, monografik tadqiqotlar, ilmiy maqolalar va biroz soddaroq, ommaboproq tarzda darsliklarda aks etadi. Masalan, o'rta umumiy ta'lim maktablarining 7-sinfi o'quvchilari uchun «Algebra» darsligidan shunday matnni ko'rib chiqaylik:

Birhad va ko'phadni birhadga bo'lish

«Bir nechta ko'phad va birhadlarni qo'shish va ayirish, ko'paytirish va natural ko'rsatkichli darajaga ko'tarish natijasida yana ko'phad hosil bo'lishi oldingi paragraflarda ko'rsatildi. Sanab o'tilgan bu amallar ichida bo'lish amali uchramadi. Bo'lish amalini o'z ichiga olgan ifodalar V bobda batafsil qaraladi. Ba'zan bo'lish natijasida ham ko'phad hosil bo'ladi.

Birhadni birhadga bo'lish natijasini ko'paytirish bilan tekshirish mumkin: bo'linuvchi bo'lishi kerak.

Ko'phadni birhadga bo'lish uchun ko'phadning har bir hadini shu birhadga bo'lish va hosil bo'lgan natijalarni qo'shish kerak». (Sh. Alimov, O. Xolmuhamedov, M. Mirzaahmedov. Algebra. Umumiy ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. – T.: «O'qituvchi», 2005. 90–91-betlar).

Mana bu matnni esa kasb-hunar kollejlari o'quvchilariga mo'ljallangan «Analitik kimyo» darsligidan diqqatingizga havola etamiz. Yuqoridagi algebra faniga xos darslik nutqi ixcham va aniq yozilgani, fikrni asoslashi va, ayni paytda, nisbatan sodda yozilgani bilan ajralib turadi. Bu galgi matnda esa, jiddiy ilmiy uslub, ilmni amaliyot bilan bog'lash va bayon tarzida fikrni ifodalash sezilib turadi. Ikkala matnning ilmiy tomoni hozirgi kun fan taraqqiyoti bosqichidan kelib chiqqan holda soha atamalariga boy:

«Uchinchi grupp kationlarining o'rta turlari: xloridlar, nitratlar, atsetatlar va fosfatlar suvda erimaydi, lekin kislotalarda eriydi. Aluminiy, xrom va temir (III) atsetatlarning eritmaları qizdirilganda gidrolizlanadi; bunda tuzlarning cho'kmasi hosil bo'ladi.

Uchinchi grupp kationlarining ko'pchiligi rangliligi bilan birinchi va ikkinchi grupp kationlaridan farq qiladi. Uchinchi grupp kationlarini cho'ktiruvchi grupp reagenti ammiak eritmasi ishtirokida ammoniy sulfid $(\text{NH}_4)_2\text{S}$ dir. Bu kationlarning sulfidlari birinchi va ikkinchi kationlardan farq qilib, suvda erimaydi, lekin suyultirilgan kuchli kislotalarda eriydi». (M.Mirkomilova. Analitik kimyo. Kasb-hunar kollejlari o'quvchilari uchun. – T.: «O'zbekiston», 2005).

Ko'rinadiki, ilmiy-nazariy nutq qoidalar, ta'riflar, masalaning mohiyati, bayoni, jismning belgi-xususiyatlarini quruq qayd qilishdan iborat bo'lib, unda his-tuyg'ular, obrazlilik ifodalanmaydi. Bunday nutq mo'ljallangan auditoriya ham, o'quvchilar ham ilm ahli bo'lgani uchun har qanday ortiqcha tafsilot keraksiz bo'lib qoladi.

Ilmiy nutqning boshqa bir ko'rinishi – ilmiy-ommabop nutq keng omma uchun mo'ljallanadi va shuni nazarda tutib hamma uchun tushunarli, sodda umumxalq tilida yoziladi va o'qiladi, atamalar cheklangan bo'ladi, tasviriylilik, ta'sirchanlikka e'tibor

beriladi. Agar ilmiy-nazariy nutq adabiy til me'yorlariga qat'iy rioya qilsa, ilmiy-ommabop nutqda so'zlashuvga xos til vositalari ham qatnashishi mumkin. Masalan:

Madomiki, farzandning irsiyati ota-onanikidan o'zgacha bo'lmas ekan, mijozni ham ulardan farq qilmaydi, faqat turli darajada omuxta bo'ladi: kimgadir otadan, kimgadir onadan ko'proq o'tadi yoki ikkovidan barobar meros qoladi. Natijada bir odam ikkita mijozli bo'lishi mumkin; masalan, yarim xafaqon va yarim serjahl yoki yarim xafaqon va yarim sovuqqon va hokazo. Bir necha avloddan so'ng bir odamda to'rtala mijozning xislatlari mujassam bo'lishi mumkin, baribir qaysidir bir mijoz ustunlik qilib turadi. Er-u xotin bir xil mijozli bo'lmagani ma'qul, chunki mijozning salbiy tomoni farzandda zo'rayib ketadi: o'ta xafaqon, o'ta serjahl, o'ta yengiltak, o'ta beg'am va tepsa tebranmas bo'lishi mumkin. (Qudrat Do'stmuhammad. Mijoz va taqdir; ilmiy-ommabop risola).

Rasmiy xabarlar, yozishma va hujjatlar nutqi

Nutqning bu turi asosan yozma shaklda mavjud bo'lib, adabiy tilning qonun-qoidalariga qat'iy rioya qiladi. Turli farmonlar, buyruqlar, rasmiy xabarlar, hujjatlar, kodekslar, sud yozishmalari, majlislarning qarorlari, ko'rsatmalar, arizalar va ma'lumotnomalar rasmiy nutqning ko'rinishlaridir. Rasmiy nutq nihoyatda aniq-ravshan bo'lishi, nutqni bezovchi vositalardan, obrazlilikdan xoli bo'lishi talab qilinadi. Chunki emotsionallik, ta'sirchanlik (ekspressivlik) vositalari rasmiy nutqni ko'zlangan maqsadga muvofiq tushunishni qiyinlashtiradi, diqqatni chalg'itadi. Kompozitsion jihatdan rasmiy nutq sharoit bayonidan boshlanib, unga bog'liq holda voqeani yoki maqsadni bayon qilish bilan tugaydi. Oxirida rasmiy xabar, hujjat yoki ko'rsatma... uning muallifi, yozilgan sanasi ko'rsatiladi (tegishli hujjatlarda imzo ham qo'yilib, muhr bilan tasdiqlanadi).

Rasmiy nutqning ko‘rinishlari ham o‘zaro bir-biridan biroz farqlanadi. Rasmiy xabarlarda faqat voqealar bayoni beriladi va ijrochi shaxslar nom-banom sanaladi.

Rasmiy nutqning boshqa bir ko‘rinishi rasmiy yozishmalar – so‘rovga, talabnomaga javob, hisobot, ma’lumotlar bo‘lib, ularda talab qilinayotgan, so‘ralayotgan masalalar, o‘tkazilgan tekshirish natijalari bo‘yicha ma’lumot beriladi, o‘rni bilan ayrim chekinishlar, tafsilotlar berilishi mumkin. Masalan:

Mustaqillik davrida o‘zbek xalqining, shu jumladan, respublikamiz boshqa millat fuqarolarining ham savodliligini oshirish, demokratik munosabatlar, fuqarolar erkinligini kengaytirish va mustahkamlash bo‘yicha bir qator tadbirlar o‘tkazilmoqda, har xil ish turlari qo‘llanmoqda. Shulardan biri yuridik maslahatni faollashtirish bo‘lib, u odatda fuqaroning matbuot sahifalarida va televideniye ekrani, radioeshittirish kanallari orqali savol hamda unga javob tarzida olib boriladi. Masalan: «Savol: Sog‘lig‘imga yetkazilgan zararni to‘layotgan yuridik shaxs bankrot deb e‘lon qilinib, tugatildi. Endi menga zararning qolgan qismi qoplanmaydimi?»

B. G‘oziyev, Qashqadaryo viloyati.

J a v o b : Yuridik shaxs tugatilgan taqdirda, tegishli to‘lovlar jabrlanuvchiga to‘lash uchun kapitallashtiriladi, ya’ni belgilangan tartibda oldindan jamlantiriladi.

Tugatilayotgan yuridik shaxsning mol-mulki yoki yetarli emasligi sababli buning iloji bo‘lmagan hollarda, belgilangan summalar jabrlanuvchiga davlat tomonidan belgilangan tartibda to‘lanadi (FKning 1015-moddasi).

Zararning endilikda to‘lanishi masalasida siz ijtimoiy ta’minot va moliya idorasiga murojaat etishingiz lozim».

(«Shifo-info», 2008-yil 1–7-may).

Bu xil nutqda savol beruvchining ism-familiyasi to‘la yoki ramziy ko‘rsatiladi, javob tayyorlovchi ham matn so‘ngida to‘liq ism-familiyasi, lavozimi bilan bildiriladi.

Buyruq va farmonlar, qonunlar, farmoyishlar va qarorlar ham rasmiy nutqning ko‘rinishi hisoblanadi.

Rasmiy yozishmalar hujjatlarga xos nutqning til xususiyatlaridan ularda ruscha, internatsional so‘zlar va turg‘un so‘z birikmalari («shtamplar») tez-tez uchrab turishini, gapda so‘zlarning tartiblanishi, oborotlar, gaplarning, matnlarning tuzilishida rus tili qonun-qoidalarining ta’siri yaqqol sezilib turishini ko‘rsatish lozim. Ayniqsa, ariza, ma’lumotnoma, bildirishnoma, ishonch qog‘ozi, tavsifnoma kabi rasmiy ish qog‘ozlarining yozilishi uslubida bu ta’sir ravshan namoyon bo‘ladi. Rus tili va o‘zbek tilining sintaktik qurilishi, shunga xos qonun-qoidalariga boshqaboshqa bo‘lgani sababli, rus tilida silliq, ravon yozilgan ariza yoki ma’lumotnomalarning o‘zbek tiliga avtomatik tarzda nusxasi ko‘chirilganda, o‘zbek tili qonun-qoidalariga, adabiy til me‘yorlariga zid tarzda yozilgan ish qog‘ozlari paydo bo‘ladi. Masalan, oddiy ma’lumotnomaning yozilishini olaylik:

Rus tilida:

Справка

Дана настоящая справка Расулову Шавкату Усмановичу о том, что он действительно проживает в настоящее время по адресу: ул. З.Саида, д.№86 и имеет в семье 4-х детей.

Imzo

O‘zbek tilida:

Ma’lumotnoma

Berildi ushbu ma’lumotnoma Rasulov Shavkat Usmonovichga shul haqdakim, u haqiqatan ham hozirgi kunda Z. Said ko‘chasi uy 86 da istiqomat qiladi va oilasida 4 nafar bolasi bor.

Holbuki, o‘zbek tilining gap tuzish me‘yorlariga ko‘ra bu hujjat shunday yozilishi kerak edi:

Ma‘lumotnoma

Bu ma‘lumotnoma Rasulov Shavkat Usmonovichga uning haqiqatan ham hozir Z.Said ko‘chasi, 86-uyda yashashi va oilasida 4 farzandi borligini tasdiqlab berildi.

Imzo

O‘zbek tilining qonun-qoidalarini buzib, unga hurmatsizlik va beparvolik bilan yozilayotgan yuqoridagi kabi ma‘lumotnomalar, arizalar, qarorlar va boshqa yozishmalar nutq madaniyatidan bexabarlik oqibatidir. Bu xil yozishmalarda ham fikrning ravshan va tushunarli ifodalanishi uchun ularni to‘g‘ri yozishga amal qilish kerak.

Ommabop nutq

Ommabop nutq ma‘lum davrga xos siyosiy-ijtimoiy voqea-hodisalarga munosabatni, dunyoqarashni ifodalaydi. So‘zlovchi yoki yozuvchi (publitsist) davrning dolzarb masalalari bo‘yicha o‘z qarashlarini, fikrlarini ifodalar ekan, boshqalarni ham shunga ishonishga, o‘z fikriga qo‘shilishga undaydi, da‘vat qiladi. Shuning uchun ommabop nutqda chuqur falsafiy mushohada o‘tkir zakovat va baquvvat mantiq bilan uyg‘unlashib ketadi, yuksak pafos, rang-barang his-tuyg‘ular butun nutqqa katta ta’sirchanlik baxsh etadi. Qadimgi grek notiqdari nazarda tutgan yuqori uslubdagi notiqlik, odamlarga bo‘ron, daraxtlarni qo‘porib, uchirib olib ketganidek kuchli ta’sir qiladigan, ularni yuksak ideallar va maqsadlar sari yo‘naltiradigan nutq mana shu publitsistik nutqdir. Bu nutq bir yoki sanoqli bir necha shaxsga emas, jamoatchilikka, ommaga qaratiladi. Ommabop nutqda emotsionallik va ekspressivlikning boy ohangdorligi, gap bo‘laklarining takrori, matnni tuzishda

gaplarni savol-javob tarzida joylashtirish, sinonimika kabi nutq tuzish vositalaridan o'tkirlik bilan foydalaniladi, mantiq, fikrlarni asoslash kuchli bo'ladi. Ommabop nutqning ham turli ko'rinishlari bor: rasmiy ommabop, siyosiy-ijtimoiy ommabop, ilmiy ommabop va badiiy ommabop kabi. Rasmiy yozishmalar, ishqog'ozlar bilan birga ommabop nutqning barcha ko'rinishlari yagona adabiy til qonun-qoidalariga qat'iy rioya qilishi, aniq va ravshanlik, gap tuzilmalarida ham bosh bo'laklarning o'z joyida turishiga e'tibor berish (inversiya, takror, tugallanmagan gap andozalaridan qochish), qaydlov kabi xususiyatlar ko'rinib turadi va shuning uchun ko'pincha rasmiy va ommabop nutq bir uslubga birlashtirilib, rasmiy-ommabop nutq deb yuritiladi. Lekin ommabop nutqning siyosiy-ijtimoiy hamda badiiy ko'rinishlari ajralib turuvchi xususiyatlarga ega: siyosiy-ijtimoiy nutq zamonning, davrning eng dolzarb, muhim va yechimi ommaning, xalqning kundalik va ertangi hayoti bilan bog'lanadigan muammolarini o'quvchi e'tiboriga havola qiladi hamda shu qo'yilayotgan masalani yoritishda muallif nuqtayi nazarini, uning ommaga murojaatini, uni ishontirgan holda shu masalani birga yechishga da'vatini ifodalaydi. Hozirgi matbuotimiz sahifalarida bunday nutq namunalari ko'plab uchraydi, shulardan ikkita misol keltiramiz. Ularning ikkovida ham o'z yurti, yurt ahli manfaatlari uchun qayg'urish namoyon:

Istiqbol mas'ulligi

O'z avlodiga, zurriyotiga e'tibor tuyg'usi tabiatga ham, jamiyatga ham xosdir. Odatda, tabiat bu missiyani instinkt, irsiyat talabiga muvofiq bajaradi. Ya'ni, qush tuxumdan bola ochadi va palaponiga yashash uchun zarur jamiki ko'nikmalarni o'rgatadi. «Qush inida ko'rganini qiladi», – degan naql ham shundan qolgan bo'lsa, ajab emas.

Jamoa bo‘lib uyushgan inson bolalari esa o‘zi kabi insonni tarbiyalab, voyaga yetkazadi. Odamzod ham – tabiatning bir bo‘lagi sifatida – irsiyatga qanchalik tobe bo‘lmasin, mustaqil tafakkur bilan ish ko‘rgani bois, yangi avlodni o‘ziga mos keladigan dunyoqarash asosida tarbiyalaydi. Shu ma’noda kakku bolasidan burgut chiqmasligi aniq, lekin inson o‘z zurriyotiga o‘zi xohlagandek, orzu-niyat qilganidek ta’lim-tarbiya berish imkoniyati va salohiyatiga ega.

Shu maqsadda yoshlarimizga har tomonlama e’tibor va g’amxo‘rlik ko‘rsatishdek ezgu niyat ijobati uchun barcha imkoniyatlar ishga solindi. Yangi-yangi litseylar, kollejlari barpo etilib, ularning zamonaviy binolari zarur asbob-uskunalar bilan jihozlandi. Yoshlarimizning iqtidori, intellektual salohiyatini yuksaltirish, ularni jismoniy chiniqtirish maqsadida ko‘plab madaniyat va san’at koshonalari, sport inshootlari bunyod etildi.

Hozir ana shu xayrli sa’y-harakatlar allaqachon o‘z mevasini bermoqda. Davrning necha yuz minglab kadrlari barcha joylarda va jabhalarda el-yurtimizning ishonchi va tayanchiga aylanib bermoqda.

Bu yilning yurtimizda «Yoshlar yili» deb e’lon qilinishi, «Yoshlar yili Davlat dasturi»ning qabul qilinishi va izchil amalga oshirilayotgani zamirida ham ezgu niyat-u, olijanob maqsadlar mujassam.

Inshoollo, yosh avlod bu ulug‘ ishonch va buyuk da’vatni chin yurakdan his etgay.

Abdulla Oripov.»Vatanparvar» gaz. 2008-yil 2-may.

Keltirilgan bu parchada hayotning o‘zi qo‘yayotgan muhim siyosiy-ijtimoiy masalalarga muallifning faol fuqarolik munosabati, ularni talqin qilishi aks etgan. Umumxalq tilining keng va boy imkoniyatlaridan mohirona foydalanish ikkala nutqning samimiyligi, estetik ta’sirchanligini ta’minlagan.

Mustaqil respublikalik davrimiz boshlanganiga ham 26 yil to'ldi. Hozir O'zbekiston iqtisodiyotini yangi asosda qurayotgan, jahondagi rivojlanayotgan hamda taraqqiyot yo'lidan borayotgan davlatlar qatorida o'z o'rnini egallab kelayotgan respublikadir. Keltirilgan nutqiy parcha O'zbekiston Respublikasining yuksak fuqarolik burchini his qilish atoqli shoirga tegishli bo'lib, unda ham yaqqol namoyon. Shoir 2008-yilning «Yoshlar yili» deb e'lon qilingani munosabati bilan Respublika hukumatining yosh avlodga ta'lim sohasida ham, hunar egallash borasida ham, ma'naviy-axloqiy jihatdan yetuk, jismonan sog'lom va baquvvat bo'lib yetishishlari uchun sharoitni to'la-to'kis yaratishga qancha e'tibor berayotgani, yirik mablag'lar ajratayotgani haqida faxr bilan, sevinch va qoniqish bilan so'zlagan. Nutqda kelgan «Qush inida ko'rganini qiladi», «Kakku bolasidan burgut chiqmasligi aniq» kabi naqlar, iqtidor, intellektual salohiyat, zurriyot, palapon kabi so'zlar, «ezgu niyat ijobati», «o'z mevasini bermoqda» kabi ifodalar nutqning ziyoli odamga tegishlilikini ko'rsatib turibdi, umuman, fikrlarning bayoni, bir-biriga ulanishda badiiylik, jamiyat hodisalarini tabiat manzaralari asosida tasvirlash, undan ilhom olish, ijtimoiy muhim masalani shoirona tahlil qilishni anglaysiz.

Siyosiy-ijtimoiy nutq siyosat sohasiga doir salobatli tushunchalarning zalvorli alomatlari, fikrning kuchlilik, aniq va qat'iyiligi, qiyoslash, kengaytirib, izohlab ifodalash vositalaridan iloji boricha chetlanish bilan ajralib turadi. Unda ommabop nutqning muhim belgisi – ommani targ'ib va tashviq qilish, ishontirish bo'rtib turadi: «Siyosat» – yunoncha «polis», «politikos» so'zlarining tarjimasini bo'lib, «davlatni boshqarish san'ati» degan ma'noni anglatadi. U jamiyatdagi iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy, axloqiy, diniy va boshqa munosabatlarni muvofiqlashtiruvchi bir maydon. Ijtimoiy ong shakllaridan biri sifatida (zamon va makonda barqaror) davlat boshqaruvi vositasi vazifasini o'tab keladi. Bu

maydonda turli siyosiy kuchlar yetakchilik uchun bellashadilar. Siyosiy partiyalar xuddi mana shunday siyosiy kuchlardir.

Jamiyatni yangilash va modernizatsiya qilishga qaratilgan barcha tadbirlar ozod va obod yurt, kelajagi buyuk davlat, oxir-oqibat qonunlar ustuvor bo'lgan kuchli fuqarolik jamiyatini barpo etishga qaratilganini, ya'ni hur va erkin insonni kamol toptirish bosh vazifa ekanini anglatishdan iborat.

Arslon Eshmurodov, Oliy Majlis Qonunchilik palatasi deputati. «Sado» jurnali, № 38, 2007.

Ommabop nutqning murojaatnoma, chaqiriq kabi ko'rinishlari odamlarga ta'sir qilish, ularni harakatga undashni ko'zda tutadi va da'vatkor ruhda yoziladi.

«Tabiatni asraylik – insoniyatni asragan bo'lamiz».

«Balli, yigitlar – Vatanimizning posbonlari!»

Bunday chaqiriq va murojaatnomalarda nutq qaratilgan yoki shaxslarni ifodalovchi undalma(lar), albatta, bo'ladi, keyin nutqning mazmuni bayon qilinadi. Gaplarning kesimlari mazmunga mos ravishda buyruq-istak maylining tegishli shakllarida keladi, og'zaki ko'rinishida ular tantanali, kuchli ohangda aytiladi.

Ega ta'sirchan so'zlar va xitoblardan iborat bo'ladi. Lekin to'liq ma'lumotlar berish mazmunidagi reklamalar ham bor. Ular, ayniqsa, dori-darmonlarni yoki biron texnik yangilikni targ'ib etish uchun beriladi. Reklamalarning ba'zilarida sotuvga qo'yilayotgan mulk yoki mahsulotning fotosurati ham qo'shib beriladi.

Namunalar:

1. «Asaka bank: ishonch, unum, daromad!»;

«G'alla bank: sizdan harakat, bizdan barakat!»

«O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi, 2008-yil, 2-may.

2. Faqat gaplashgan soniyalaringiz uchun haq to'lang.

«Shunchaki soniyali» tarif rejasi.

«Shunchaki soniyali» tarif rejasi – bu suhbatning birinchi soniyasidan boshlab soniya bo‘yicha tariflash demakdir.

O‘zbekiston bo‘ylab barcha qo‘ng‘iroqlarning to‘liq bir daqiqasining bahosi – \$ 0,036 dan iborat. Tarmoq ichidagi kirish qo‘ng‘iroqlari bepul.

Batafsil ma’lumot 06064 (telefon), 9166064 (faks), www.beeline.uz. Xizmatlar litsenziyalangan. «Билайн» – hayotning yorqin tarafida bo‘l.

«Тасвир», 2008-у., 19-сон.

Shu o‘rinda aytib o‘tish lozimki, turli tijorat xabarlarini, bank-tijorat e’lonlari va «O‘qishga marhamat» mazmunidagi har xil e’lonlar hozir ko‘payib ketgan va barchasi mohiyatiga ko‘ra e’lon mazmunida.

Nutqning hamma vaqt zamon ruhiga mos ommabop bo‘lishida ommaviy kommunikatsiya vositalari – matbuot, radio va televideniyeining yaqindan hamkorligi va ta’siri muhim rol o‘ynaydi.

Badiiy nutq

Badiiy adabiyotga xos nutq (badiiy asarlar tili) badiiy nutqdir. Yuqorida ko‘rib o‘tganimiz nutq turlarining har biri o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, bir-biridan alohida, mustaqil holda yuzaga chiqsa, badiiy nutqda nutqlarning hamma turi qatnashishi mumkin. Badiiy nutq alohida tur nutq bo‘lib, u davrning muhim ijtimoiy masalalarini badiiy obrazlar va badiiy bo‘yoqlar vositasida tasvirlaydi hamda kitobxonga birinchi galda estetik ta’sir ko‘rsatadi. Badiiy nutq hissiyotga boy bo‘ladi, u o‘quvchilarda ijobiy his-tuyg‘ularni uyg‘otadi, yomonlik va yaxshilikni ajratishga, olijanob insoniy fazilatlarini tarbiyalashga, hayotga, mehnatga muhabbat hislarini o‘stirishga xizmat qiladi.

Tilga munosabat tomonidan ham badiiy nutq alohida ajralib turadi. Ilmiy, rasmiy va ommabop nutqlar adabiy til me'yorlariga asoslansa va adabiy nutq hisoblansa, badiiy nutqda adabiy nutqni ham, so'zlashuv nutqini ham ko'rish mumkin. Shu jihatdan badiiy nutqning ikki tomoni: muallif nutqi va personaj nutqi ajratilib, muallif nutqi adabiy tilga asoslansa, personajlar nutqida so'zlashuv nutqiga xos sheva xususiyatlari (dialektizmlar), kasb-hunarga doir so'zlar, jargonlar, hatto, vulgar so'zlarni ham uchratish mumkin. Shuning uchun «Badiiy nutq – adabiy nutq namunasi» deyishda ehtiyot bo'lish kerak.

Badiiy nutqda yozuvchi tildan manzaralar, obrazlar va ularning o'ziga xos xarakterlarini, xususiyatlarini yaratish uchun foydalanar ekan, uning mahorati, tajribasi, tilni qadrlashi ayni mana shu jarayonda namoyon bo'ladi. O'quvchini ishontirish uchun, ishontirishgina emas, unga g'oyaviy va estetik jihatdan ta'sir qilish, unda yuksak his-tuyg'ular uyg'otish uchun ijodkor voqealar, manzaralarni oddiy qora-oq tasvirda emas, kamalak ranglaridek turfa ranglarda, turli badiiy tasvir vositalari (o'xshatish, sifatlash, jonlantirish, mubolag'a va boshqalar)dan foydalangan holda tasvirlaydi. Badiiy asar tilida til lug'at boyligining hamma qatlamlariga xos so'zlar (eskirgan va yangi, zamonaviy; adabiy va noadabiy; o'z qatlamga xos), frazeologik iboralar, maqollar va matallar qatnasha oladi.

Badiiy adabiyotning hayotning, kundalik turmushning muhim mavzulariga hozirjavob bo'lishi unga qo'yiladigan asosiy talablarning biridir. Shu ma'noda badiiy adabiyot publitsistika bilan, badiiy nutq esa publitsistik nutq bilan yaqinlashadi:

Umr hikmati

«Inson umrining o'zi bir hikmat. Zero, bu hayotda kimgadir umrning oppoq daftarini nurli bitiklarga to'ldirib yashash, kimgadir butun umr ezgu o'y, ezgu amallar yog'du sohib turgan manzillarga intilib yashamoqlik baxti nasib etadi.

Tasavvur qiling: aql mash'ali bilan ming yillar burun dengiz ortini yoritgan Beruniy siymosini jonlantirmoq uchun ulug' vatandoshimizning tafakkur olamiga qay darajada oshno bo'lmoq va uni qay darajada idrok eta olmoqlik talab etiladi. Qolaversa, shunday daho bilan dardlashgandek bo'lib, ul zotning tafakkur ziyosidan bahramand bo'lishga havas uyg'otguvchi tuyg'uni avlodlar qalbiga joylash ehtiyoji-chi? Buning uchun igna bilan quduq qazigandek o'nlab kitoblarni mutolaa qilish, ona tarixni shunchaki bilishning o'zigina kamlik qilar. Ehtimol, o'tmishimizning yorug' timsollaridan o'z qalbiga nur indirish va bu nurni ranglar jilvasida tasvir etish san'ati ham zarur bo'lur.

Atoqli musavvir Malik Nabiyeu qalbida ulug' ajdodlarimiz shavkatidan faxr-iftixor hissini tuyish shu qadar kuchli bo'lganidan Amir Temurdek buyuk sohibqiron suvrati va siyratini xalqimizga manzur bo'ladigan darajada gavdalantirishga muyassar bo'ldi».

Murod Abdullayev. «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gaz.,
2008, 2-may.

Istiqlol davri badiiy adabiyoti sahifalarini varaqlar ekanmiz, hozirgi davr badiiy adabiyoti tili, badiiy nutq nasriy asarlarda ham, nazmiy asarlarda ham yangi ruh bilan boyigani, yangi-yangi obrazlar bilan birga, yangicha nutqiy vositalar ila boyiganini ko'ramiz. Bu so'zlarning tanlanishida ham, yangicha gap shakllarida ham, fikrlar hamda his-tuyg'ularning davr ruhi bilan hamohang, hamnafas bo'lishga intilishida ham ko'rinadi. Namunalarni solishtiraylik:

«Nasim oshna, men birinchi ko'ngildan iffatlisini ko'rmadim, birinchi ko'ngildan so'nmasini ko'rmadim.

Oshiq umrim mobaynida juda ko'p qizlarni ko'rdim.

Men qizlarni ko'chalarda, teatrlarda ko'rdim, to'y-ma'rakalarda, kinolarda ko'rdim. Bari qizlar xushro'y-xushro'y... Ayniqsa, hind kinolaridagi qizlar? Suv bilan yutguday qizlar! Suluv-suluv qizlar!

Hind qizlari to‘lg‘anib-to‘lg‘anib, eshilib-eshilib o‘ynadi!

Hind qizlari har qancha eshilib o‘ynasa-da, to‘lg‘anib o‘ynasa-da, baribir... baribir, Momoqizga kelbat bermadi. Hind qizlari-da Momoqiz bo‘lolmadi.

Oshna, Tilovberdining onasiga-da ko‘nglim ketib uylandim. U... u Momoqizdan-da xushro‘y...

Oshna, uyam Momoqizning oldidan o‘ta bersin!

Nasim oshna, men Momoqizdan ulug‘ini ko‘rmadim!»

Tog‘ay Murod,»Yulduzlar mangu yonadi».

Xullas, badiiy nutq ko‘p qirrali nutq bo‘lib, tilning boyligini, butun imkoniyatlarini to‘lig‘icha namoyon qila oladi. Shuning uchun tilni o‘rganish, undagi o‘zgarishlarni kuzatishda badiiy nutq (badiiy adabiyot tili) asos bo‘lib xizmat qiladi.

Nazorat uchun topshiriqlar:

1. Yozma nutqning shakllari haqidagi mulohazalaringizni bildiring. Ilmiy nutq haqida ma’lumot bering va yurisprudensiya materiallari asosida unga misol keltiring.
2. Rasmiy xabarlar, yozishma va hujjatlar nutqini namuna keltirish orqali tushuntiring.
3. Badiiy nutqqa misol tarzida badiiy adabiyotdan parcha keltiring.
4. Ommabop nutqqa ham vaqtli matbuotdan qiziqarli bir misol toping.

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Berilgan misollarning qaysi nutq uslubiga xosligini aniqlang:

A. Xayriya konserti o‘ziga xos kichik yulduzlar shousiga aylandi.

B. Mazkur kodeksning 290-moddasi 5-bandiga ko‘ra yolg‘iz pensionerlar yer solig‘idan ozod qilinadi.

D. Bahorda qishloq bolalari zag‘izg‘on inini buzishgan edi, ulardan bitta jo‘jasini sotib oldim.

2-mashq. Berilgan soʻzlar nutqning qaysi uslubiy turiga xos?

Krosslash, futzal, zakalat, reyestr, kuni kecha, minibank, bozorboq, malham, vazifa, ayolmand, kulgisevar, avtoxizmat, servis, nafis, yangilik, murojaat qilmoq, yoʻqsil, avaxta, tadrij, bozorchi, xipchin, chamanzor, aftodahol, butlovchi qismlar, maktab fondi, shopir, missiya, ofis, modul, sotvolaman, monopoliya, sohib, gulgun, jamgʻarma, baxt-saodat.

13-§. YURIDIK TILDA ASOSIY GʻOYANI IFODALASH YOʻLLARI

Yuridik sohaga oid soʻzlarni matnda toʻgʻri tanlash va qoʻllash, asosiy gʻoyani ifodalash ham nutq madaniyatining, ham kasbiy bilimdonlikning muhim sharti hisoblanadi. Yuridik tilda asosiy gʻoyani ifodalashda quyidagilarga eʼtibor beriladi:

- Soʻzning lugʻaviy maʼnosini bilish.
- Soʻzning boshqalarga tushunarli boʻlishini hisobga olish.
- Soʻzning maʼno xususiyatlariga asoslanib, uni matn mazmuniga muvofiq tanlash.
- Xalqaro terminlarni adabiy tilning leksik meʼyorlariga mos tarzda tanlash.

– Soʻz va terminlarni matnning uslubiy xususiyatidan kelib chiqib tanlash.

Yuridik tilda matn tuzishda quyidagilarni inobatga olish lozim:

- Matnning rasmiy uslubda ekanligiga eʼtiborni qaratish.
- Huquqqa oid soʻz va shartli belgilarni toʻgʻri tanlay olish va oʻrinli joylashtirish.
- Soʻz va terminlarni imlo meʼyorlariga rioya qilgan holda yozish.

– Kasbdoshlarga uncha tanish boʻlmagan yoki faol qoʻllanmaydigan termin, shartli belgi yoki qisqartmalarga qavs ichida izoh berish.

– So‘z va terminlarning o‘rinsiz takrorlanishiga yo‘l qo‘ymaslik, ularning ta’sirchanligini oshirish maqsadida leksik, morfologik va sintaktik sinonimiya imkoniyatlaridan o‘rinli foydalanish.

Matnni abzaslarga ajratish

Matnning birinchi satrini yozishda xat boshida biroz joy qoldiriladi, bunga abzas deyiladi. O‘quvchilarning yozma ishlarida har bir jumla ko‘pincha asossiz yangi abzaslardan boshlanadi. Shunday ishlar ham uchraydiki, ularda bir necha bet mutlaqo abzassiz yoziladi.

Matnning abzaslarga noto‘g‘ri ajratilishi, o‘quvchilar yozma ishini tekshirishni va tushunib olishni qiyinlashtirib yuboradi.

Matnning taxminiy teng, lekin ma’no jihatidan bir-biridan ajralgan va o‘zaro bog‘langan qismlarigina abzasga ajratiladi.

To‘g‘ri	Noto‘g‘ri
<p>Biror ish yo tadbir qilishda shoshilmaslik kerak. Shoh biror xabar eshitsa yo birovdan shubhalansa, sekin buyurib, haqiqatni bilib, yolg‘onni rostdan ajratib oladi. Shoshilish qodirlarning emas, zaiflarning ishi.</p> <p>Agarda bir-biriga dushman bo‘lgan ikki kishi shoh oldiga kelib, o‘zaro shikoyat qilsalar, shoh kimning tomonida bo‘layotganini bilmasligi lozim. Chunki haq bo‘lgan kishi xavfsirab so‘z aytolmasligi mumkin. Yolg‘onchi esa o‘tkirlashib yolg‘onni ko‘paytiradi.</p> <p>Ishlarda shoshilmaslik kerak, negaki keyinchalik pushaymon qilishning ma’nosi yo‘q.</p>	<p>Biror ish yo tadbir qilishda shoshilmaslik kerak. Shoh biror xabar eshitsa yo birovdan shubhalansa, sekin buyurib, haqiqatni bilib, yolg‘onni rostdan ajratib oladi.</p> <p>Shoshilish qodirlarning emas, zaiflarning ishi.</p> <p>Agarda bir-biriga dushman bo‘lgan ikki kishi shoh oldiga kelib, o‘zaro shikoyat qilsalar, shoh kimning tomonida bo‘layotganini bilmasligi lozim. Chunki haq bo‘lgan kishi xavfsirab so‘z aytolmasligi mumkin. Yolg‘onchi esa o‘tkirlashib yolg‘onni ko‘paytiradi. Ishlarda shoshilmaslik kerak, negaki keyinchalik pushaymon qilishning ma’nosi yo‘q.</p>

Quyidagi matnni abzaslarga to'g'ri ajrating.

Dunyodagi tillar

Birlashgan Millatlar Tashkilotining ma'lumotiga ko'ra, Yer yuzi aholisi 5 milliard yetti yuz milliondan oshib ketdi. Dunyo xalqlari 3000 ga yaqin tilda gaplashadi. Shundan 200 tilning har birida bir milliondan ortiq, 70 tilning har birida 5 milliondan ziyod, 13 tilning har birida 50 milliondan ortiq kishi so'zlashadi. Qolganlarining har birida esa bir milliondan oz kishi gaplashadi. Kavkaz tog'larining bag'rida joylashgan Dog'istonda bir milliondan ortiq xalq bo'lib, ular qirqqa yaqin tilda so'zlashadilar. Tillar tirik va o'lik tillarga bo'linadi. Xalqlar hozir gaplashadigan **tillar tirik** tillar hisoblanadi. Bizga yozma yodgorliklari yetib kelgan, ammo Yer yuzida yashayotgan xalqlarning hech biri hozir muomalada ishlatmaydigan tillar **o'lik tillar** deb yuritiladi. Masalan: lotin tili, sanskrit (qadimgi hind) tili, qadimgi slavyan tili, qadimgi xorazmiy tili, sug'd tili va boshqalar. Lotin tili ko'p asrlar davomida tirik til bo'lgan: antik davrlarda rimliklar va Rim imperiyasidagi ko'p xalqlar lotin tilida gaplashganlar. Bu tilda ilmiy va publitsistik asarlar yozilgan. Hozirgi kunda lotin tili iste'moldan chiqib ketgan bo'lsa-da, tibbiyot, botanika, biologiya, zoologiya, kimyo kabi fanlarda kishi a'zolari nomlari, dorilarning nomlari, ilmiy hodisalarning nomlari lotincha yoziladi va aytiladi. Hozirgi davrda jahon xalqlarining 30 foizdan ziyodi o'z yozuvlariga lotin alifbosini asos qilib olganlar. Shuningdek, qadimgi Xorazm aholisi **xorazmiy tilda** gaplashgan. Bu til ham o'lik til hisoblanib, yozuvi eroniy tillarga mansubdir. Xorazmiy tili XI asrlarga kelib iste'moldan chiqqan va o'lik til holiga kelgan.

VII bo'lim. YOZMA ISH TURLARI

14-§. IJODIY TAVSIFIY MATN YARATISH

Turlari	Tuzilishi	Qo'llanilishi
Tavsifiy (monologli) matn	Tavsifiy matnda yozuvchi tomonidan ifodalangan voqea-hodisa, narsa-shaxs tasviri, tavsifi yoki xabar, ma'lumot bayoni beriladi. Matnda belgi-xususiyat ifodalovchi so'zlar, atama va modal so'zlar, fe'lning asoslangan shakllari, uyushiq hamda ajratilgan gap bo'laklari, atov va qo'shma gaplar faol ishlatiladi.	Tavsifiy matnlar ilmiy, publitsistik, rasmiy-idoraviy va badiiy uslubda qo'llanadi. Ma'lum voqea-hodisa, narsa-shaxslarga oid fikr-mulohaza bildirish, ularni dalillar yoki badiiy vositalar bilan ta'riflash, izohlash, asoslashga xizmat qiladi.
Dialogli matn	Dialogli matn ikki va undan ortiq suhbatdoshning turli mazmundagi fikr-axborot almashinuvini ifodalaydi. Bunday matnda so'roq olmoshlari, muomala odobiga oid so'z-iboralar, yuklama, undov va kirish so'zlar, sodda, to'liqsiz va so'z-gaplar keng qo'llanadi.	Bunday matnlar so'zlashuv va badiiy uslubga xos bo'lib, savol-javob, taklif, xabar-ma'lumot, da'vat, iltimos kabi muloqot mazmunini ifodalashga xizmat qiladi.

15-§. INSHO TURLARI

Insho – mustaqil yoritiladigan o'ziga xos ijodiy asar bo'lib, yozma nutqni rivojlantirishning eng asosiy vositalaridan hisoblanadi. Insho bayondan farq qiladi. Bayonda o'zgalarning fikri, ya'ni tayyor material o'zlashtirilib, izchil ravishda qayta bayon etilsa, inshoda tanlangan mavzu yuzasidan yig'ilgan material asosida shaxsiy fikr-mulohazalar bildiriladi. Inshoning muhim xususiyatlaridan biri uning mavzu va materialidir. Badiiy

asarda obrazlar orqali berilgan muallif g‘oyasi mavzu bilan uzviy bog‘liq holda yoritiladi. Mavzu va g‘oyani aniq belgilab olmasdan va zarur material, faktlar yig‘may turib, inshoni muvaffaqiyatli yozish mumkin emas.

Insho yozish uchun dastlab mavzu tanlanadi, keyin material yig‘iladi. Yig‘ilgan material, faktlar asosida g‘oya belgilangach, uni izchil yoritish talab qilinadi.

Insho struktura jihatidan kirish so‘zi bilan boshlanib, so‘ng mavzu va g‘oya yoritiladi, undan keyin xulosa qilinadi. Xullas, mavzu, g‘oya, material, faktlar, reja va tezis hamda xulosa inshoning asosiy nazariy vositalaridir.

Ba‘zan insho yozish jarayonida mavzuga jiddiy e‘tibor berilmasligi tufayli g‘oya, mazmun yetarli asoslanmaydi, natijada mavzu yaxshi yoritilmay qoladi. Ba‘zida esa mavzuga aloqasi bo‘lmagan, ortiqcha gaplar ko‘p bo‘lganligi uchun insho mazmuni sayoz bo‘ladi. Bu mavzu va g‘oyani oldindan konkret tasavvur etmaslikdan kelib chiqadi. Mavzu va g‘oyani yetarli ochishda epigraf tanlay bilish ham muhim o‘rin tutadi. G‘oyaning yoritilishi yana mavzuga qanday munosabatda bo‘lishga ham bog‘liq. Qo‘yilgan masalaga baho berish inshoning asosiy g‘oyasini keltirib chiqaradi.

Xullas, mavzu tanlab olingan biror yo‘nalish bo‘lib, shu yo‘nalish bo‘yicha fikr-mulohaza yuritishdan iborat. Inshoning mavzusi va g‘oyasini aniq tasavvur etish uchun badiiy asarlarni ko‘proq mustaqil tahlil qilish, mavzu va g‘oyasini aniqlash mashqlari muhim o‘rin tutadi.

Insho yozish uchun:

1. Asar yuzasidan nimalar haqida (mavzu va g‘oya) yozishingizni puxta o‘ylang.
2. Insho mazmuniga mos epigraf tanlang.
3. Inshoning rejasini tuzib chiqing. Insho strukturasiga e‘tibor qarating.

4. Uning asosiy mazmunini yoritish uchun zarur faktlar, iqtiboslar tanlang.

5. Tuzilgan reja va materiallar asosida tezis tayyorlang.

6. Inshoni yozishda faqat mustaqil, ijodiy fikr yuriting.

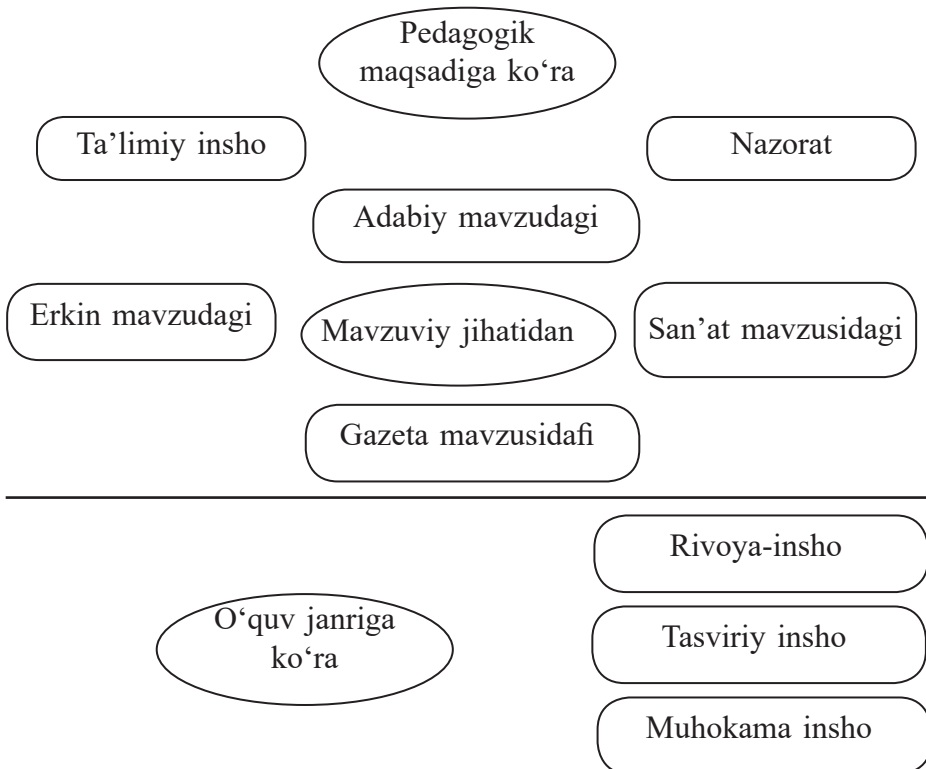
7. Yozganingizni bir necha marta sinchiklab o'qib chiqing.

8. Ortiqcha so'zlari bo'lsa, ustidan chizing, zarur so'zlar kiritish lozim bo'lsa, tepasiga yozib qo'ying.

9. Aytmoqchi bo'lgan fikringizning uslub jihatidan ravonligiga e'tibor bering.

10. Yozganlaringiz faqat o'zingizga ma'qul bo'lgandagina oqqa ko'chiring.

Insho tasnifi

Iqtibos va ko‘chirmalar

O‘quvchi insho mavzusiga oid masalalarni mustaqil hal qilish bilan birga, ba‘zan iqtibos (sitata)lar ham keltiradi. Klassik adiblar asarlaridan, qonun va hujjatlardan, shuningdek, boshqa asarlardan keltiriladigan iqtiboslar boshqa mualliflar o‘z ishlarida ko‘chirib ishlatgan kitob, jurnal va boshqalardagi matnlardan emas, balki birinchi manbaning o‘zidan (oxirgi nashridan) olinishi kerak.

Iqtibos va ko‘chirmalar o‘zining asl nusxasiga to‘la mos bo‘lishi kerak, ya‘ni uning hamma xususiyati saqlanishi lozim, chunonchi, uslubi ham, punktuatsiyasi va harflarining terilish turlari ham aslida qanday bo‘lsa, xuddi shunday bo‘lishi kerak. Avvalgi imlodan nashr etilgan asarlardan olinadigan iqtiboslar hozirgi orfografik qoidalar asosida beriladi, lekin muallifning fikri buzilmasligi kerak.

Iqtibos bibliografik ma‘lumotli bo‘lishi shart, ya‘ni asarning muallifi, iqtibos olingan asarning nomi, qayerda nashr qilinganligi, nashriyotning nomi, bosilgan yili va sahifalari ko‘rsatilishi lozim.

Aslida iqtiboslar yozma ishlarda o‘z fikrini tasdiqlash va isbotlash maqsadida keltiriladi. Sitata, ya‘ni iqtibos ustida ishlashning ahamiyati katta. Ayniqsa, insho yozish paytida, obrazlarga xarakteristika berishda iqtibos keltirilishi maqsadga muvofiqdir. Lekin yozma ishlarda keltiriladigan iqtiboslar matn mazmuniga mos bo‘lmasa va o‘rinli ishlatilmasa, fikr izchilligi yo‘qoladi.

Epigraf tuzilishi jihatidan iqtibosga o‘xshaydi, chunki u ham xuddi iqtibosdek aynan ko‘chirib olinadi, muallifi, manbasi ko‘rsatiladi. Biroq ular o‘rni jihatidan farq qiladi. Iqtibos yozma ishning bayon etilishi davomida qo‘llansa, epigraf qisqa bo‘lib, yozma ishda sarlavhadan keyin yoziladi. To‘g‘ri tanlangan epigraf yozma ishning asosiy mazmuni va mavzusini aniq ifodalab turadi. Epigraf ham turli asarlardan, buyuk kishilarning nutqlaridan, xalq maqollaridan va aforizmga aylanib qolgan har xil hikmatli so‘zlardan tanlab olinadi.

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. «Uygʻun ijodida vatan mavzusining yoritilishi» yoki «Farhod obrazida Alisher Navoiy istaklarining ifodalanishi» adabiy mavzusida insho yozish uchun material yigʻing, uning reja va tezisini tayyorlang.

2-mashq. Quyidagi erkin mavzulardan biriga insho yozing.

«Chinakam insoniy fazilatlar haqidagi mulohazalarim»;

«Inson huquq va erkinliklari – oliy qadriyat»;

«Men tanlagan kasb».

VIII BOʻLIM. NORMATIVLIK – YOZMA NUTQNING MUHIM XUSUSIYATI

Rivojlangan har qanday til, shu jumladan, hozirgi oʻzbek tili ikki asosiy funksional turga: adabiy til va jonli soʻzlashuv tiliga boʻlinadi. Har bir muayyan tilning sohibi, tashuvchilari boʻlgan elat (xalq) yoki millatning vakillari tomonidan jonli soʻzlashuv tili bolalikdan boshlab egallanadi. Adabiy til, uning meʼyorlari va qonuniyatlari esa balogʻatga yetgan, kamolotga erishgan kishining shakllanishi jarayonida oʻrganib, oʻzlashtirib olinadi. Bunda, ayniqsa, oila va maktab, oliy oʻquv yurti, adabiy tilni egallagan shaxslar, olimlar bilan yaqin aloqada boʻlib turish va ular koʻmagida turli janrdagi adabiyotlarni oʻqish, oʻrganish muhim ahamiyatga ega.

Umumxalq tilining yuqori shakli hisoblangan adabiy til aniq va muayyan bir tizimda har bir davrning tiliga xos meʼyor, tartib-qoidalarni ifodalaydi. Milliy adabiy tilni, uning ogʻzaki va yozma shakllarini aniqlashda eng muhim va asosiy belgi uning muayyan bir meʼyorga, yaʼni aniq bir maromga, tartib-qoidalarga solinganligidir. Milliy tilgacha boʻlgan davrdagi adabiy til bilan milliy adabiy til orasida muhim tafovutlar boʻlishiga qaramay,

normativlik adabiy til taraqqiyotining barcha davrlarida – milliy tillarning tashkil topish davrida ham, ayniqsa, milliy adabiy tillar to‘la shakllangan davrlarda ham – asosiy belgi bo‘lib qoladi. Adabiy til taraqqiyotining dastlabki davrlariga tegishli yodgorliklarni o‘rganish unda bir qator me‘yorlar mavjudligini, eski me‘yorlar yo‘qolib ketishi, yangi me‘yorlar yuzaga kelishini, yangi va eski me‘yorlarning muvoziy (parallel) holda qo‘llanganligini ko‘rsatadi. Demak, me‘yor faqat tilning hozirgi holati, sinxroniya uchungina xarakterli bo‘lib qolmay, balki diaxroniyada ham vujudga keladi [1].

Adabiy til leksikada ham, fonetika va grammatik qurilish sohasida ham o‘z me‘yorlari, qoidalari bilan ajralib turadi. Bu me‘yorlar grammatika darsliklari, qo‘llanmalari va barcha xil lug‘atlarda belgilab qo‘yilgan. Bu me‘yorlar shu tilda so‘zlashuvchi barcha kishilar uchun umumiy va zaruriy hisoblanadi. Umumxalq tilining qayta ishlanishi negizida shakllanib, mahalliy dialektlarning umumiy zaruriy xususiyatlarini o‘ziga singdira borgan adabiy til ayni zamonda umumxalq tilining turli ko‘rinishlaridan – jonli so‘zlashuv nutqidan ham, mahalliy shevalardan ham, jargonlardan ham farq qiladi.

Adabiy tilning muayyan me‘yorga solinganligi shundan iboratki, uning lug‘at tarkibi ma’lum tartibga keltirilgan bo‘ladi, so‘zlarning ma’nosi va ishlatilishi, talaffuzi va yozilishi hamda grammatik shakllar yasalishi yagona, mushtarak qoidaga bo‘ysunadi. Adabiy me‘yor tarixiy toifa (kategoriya) hisoblanadi. U tilning taraqqiyoti bilan bog‘liq ravishda o‘zgarib turadi, uning ichki qonuniyatlariga bo‘ysungan holda kishilarning talab va ehtiyojlarini qondiradi. Shuning uchun adabiy til me‘yorlari, tartib-qoidalari tilda doimo yuz berib turadigan o‘zgarishlarni aks ettiruvchi ko‘rinish (variant)larni inkor etmaydi.

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Davriy normani ifodalovchi soʻzlarga eʼtibor qaring.

XV asr	XIX asr	XXI asr
Bila	Birla, ila	Bilan, ila
Aro	Aro, ora	Ora
Qaro	Qaro, qora	Qora
Singʻon	Singʻan	Singan
Borgʻil	Borgʻil-borgil	Borgil

2-mashq. Koʻp va kam ishlatiluvchi variantlarni aniqlang.

Doʻst, oʻrtoq, oshna, joʻra, ulfat, dugona, birodar; sabab, bahona, bois, vaj; ahd, vaʼda lafz; xasis, ziqna, qizgʻanchiq, mumsik; baland, novcha, daroz, naynov; dushman, gʻanim, yov; ezma, mahmadona, bijildoq, gapdon.

16-§. SOʻZ TANLASH MEZONI – YOZMA NUTQ NORMALARINI BELGILOVCHI MUHIM OMIL

Yozma nutqda soʻz tanlash, zarur soʻzni boshqa maʼnodagi soʻzlar sirasidan ajratib olish katta ahamiyatga ega. Soʻzlar nutqning turiga, u nutqning kimga atalganiga va maqsadiga koʻra tanlanadi: publitsistik nutq uchun siyosiy-falsafiy ruhdagi oʻtkir, taʼsirchan soʻzlar, ilmiy nutq uchun termin xarakteridagi atama soʻzlar, badiiy nutq uchun esa badiiylik boʻyogʻiga ega boʻlgan, obrazlilikka xizmat qiladigan soʻzlar olinadi. Badiiy nutqning nasr va nazm koʻrinishlaridagi til xususiyatlari ham bir-biridan birmuncha farq qiladi. Tanlangan soʻz adabiy nutqqa xos, nutq madaniyati meʼyorlari doirasida boʻlishi lozim, chunki har qanday nutq – tarbiyalovchi omil, u eshituvchi va oʻquvchilarda toʻgʻri soʻzlash va toʻgʻri yozish koʻnikmalarini, savodxonlikni tarbiyalaydi.

Tilning eng katta boyliklaridan biri sinonimlar – ma’nosi yaqin yoki o‘xshash so‘zlardir.

Sinonim so‘zlar orasidan ham matn uchun eng muvofiq‘ini tanlab olish ancha mas’uliyatli ish. Chunki har bir so‘z o‘zining ma’nodoshidan – sinonimidan – ham nozik ma’no qirralari, ham «stilistik bo‘yog‘i» bilan ajralib turadi. Bu farqlarni ilg‘ab olish, sezish uchun ularning qo‘llanishini bir-biriga qiyoslab, solishtirib ko‘rish kerak bo‘ladi. Masalan: qobiliyat, layoqat, iste’dod, talant, salohiyat, uquv so‘zlari sinonim so‘zlar bo‘lib, o‘qish-o‘rganish kuchini bildiradi. «Layoqat» bu ma’noda kam qo‘llanadi, «iste’dod» «o‘qish-o‘rganish kuchi», shuningdek, «yaratuvchilik kuchi» ma’nosida qo‘llanadi, «talant» so‘zida «mahorat, ishtiyoq» bo‘yog‘i ham bor, «salohiyat» so‘zi ko‘proq aql-ong bilan bog‘liq yuqori qobiliyat darajasini bildiradi. Shunday ekan, ularning har biri turli xil nutq sharoitida keladi, birining o‘rnida ikkinchisini qo‘llash fikrning aniq ifodasini berishi qiyin.

«Qo‘shiq» va «ashula» so‘zlari bir tushunchani – she’rni kuyga solib yaratilgan vokal asarni bildiradi. Ba’zan ularni almashtirib qo‘llash mumkin, lekin hamma vaqt emas. Masalan, «Ashula va raqs» ansambli, «katta ashula», «maqom ashulalari» birikmalarida «ashula» so‘zini «qo‘shiq» bilan almashtirish, aksincha, «Qo‘shiqchi shoir», «Qo‘shiq bizga hamisha hamroh», «Hayot qo‘shig‘i», «Umr qo‘shig‘i» kabi qo‘llanishlarda «qo‘shiq» so‘zi o‘rniga «ashula»ni qo‘yish mushkul.

«Olam», «dunyo» va «jahon» so‘zlarini olaylik. Ular ham sinonim so‘zlar. Biroq qiyoslang: «Olamga sayohat» «Jahonga yoki dunyoga sayohat» emas, «Dunyo voqealari» «Olam voqealari» emas, «Jahonga tinchlik!»ni «Olamga tinchlik» bilan almashtirib bo‘lmaydi. Bir gazetada «Koinot – munavvar olam» deb maqolaga sarlavha qo‘yilgan. Undagi «munavvar» so‘zini «yorug‘» va «charog‘on» so‘zlari bilan, «olam» so‘zini esa «janon», «dunyo» so‘zlaridan biri bilan almashtirib ko‘ring:

«Koinot – yorug‘ jahon» yoki «Koinot – charog‘on dunyo» deyish «koinot» so‘zi uchun to‘g‘ri kelmaydi. Koinot – samoviy bo‘shliq, unda inson yashamaydi. «Jahon» va «dunyo» so‘zlari inson, tirik mavjudot bilan bog‘lanadi. Shunga ko‘ra «koinot» so‘zi «olam» so‘zi bilan uyg‘unlashadi. «Yorug‘», «charog‘on», «munavvar» so‘zlaridan esa «koinot»ga hamohang tantanali «munavvar» so‘zi tanlangan.

Shu tariqa har bir so‘zning nozik ma‘no xususiyatlari nutq sharoitida, atrofidagi boshqa so‘zlar bilan munosabatda ochiladi. So‘z tanlash, ularni boshqa so‘zlar bilan bog‘lab, qiyoslab ko‘rish qunt bilan, diqqat bilan ishlashni talab qiladi. Ko‘ngildagidek, puxta ishlangan nutq maqsadga to‘la javob beradi, ta’sirchan va yoqimli bo‘ladi.

Tan olish kerak, eng so‘zga chechan kishilar ham ba‘zan adabiy tildan kerakli so‘zni topolmay qolishlari mumkin. Shunday so‘zlar bor-u, lekin ular oddiy so‘zlashuv nutqiga, shevalarga xos. Bunday paytlarda, agar bu so‘zlar nutqning umumiy adabiy-madaniy ruhiga singishib ketsa, me‘yorni buzmasa, ulardan o‘rni bilan foydalanish mumkin. Masalan: «Rassomlar ishlab chiqarish mavzusiga qo‘l urganlarida ko‘pincha konstruksiyalar va shakllarni *qalashtirib tashlaydilar*. Yorqin taqdirlar, o‘tmish va hozirgi zamonning qahramonliklari rassomlar o‘z iste’dodlarini to‘la-to‘kis ochishlariga imkon beruvchi *badastir* materiallar emasmi?» Yoki: «Korxonada ishchilarning kayfiyati zo‘r. Kanar orollari ustidan o‘tgan bo‘ron dastlabki chamalarga ko‘ra 12 kishining *yostig‘ini quritdi*. Bu yerlarda o‘nlab qishloqlar tom ma‘noda yer yuzidan *supurilib ketdi*»...

Vaqt o‘tishi bilan so‘zlarning bir qismi eskirib, nofaol qatlamga o‘tadi. Lekin bu o‘sha so‘zlar birato‘la qo‘llanishdan chiqib ketdi degan gap emas. Nutq sharoitiga qarab, agar o‘rinli bo‘lsa, unday so‘zlardan ham foydalanish nutqning rang-barang bo‘lishiga yordam beradi: «Afsuski, egnida *xorijiy* kiyimni ko‘z-ko‘z qilib,

qo‘lidagi ayfonda *chet el* musiqasini varanglatib yuradigan yoshlar orasida ism-familiyasini to‘g‘ri yoza olmaydiganlar ham uchraydi». Bu gapda «chet el» va «xorijiy» so‘zlari sinonim so‘zlar, ma‘nolari deyarli bir. Biroq ikkalasining davri orasida farq bor. «Ko‘z-ko‘z qilib», «varanglatib» so‘zlari so‘zlashuvga xos. Lekin jumla to‘g‘ri, chiroyli tuzilgan, so‘zlashuv nutqiga xos so‘zlar ham, «chet el» va «xorijiy» so‘zlari ham aniq maqsad bilan o‘z o‘rnida ishlatilgan.

Tilimiz boy, so‘zlar ko‘p, gap faqat ulardan eng keraklisini tanlash mahoratida qolgan. Mahorat o‘zidan o‘zi kelmaydi.

Nazorat uchun savollar

1. So‘z tanlashda sinonimlardan foydalanishning ahamiyatini tushuntiring. Nutqni namunali tuzishda qo‘shimchalar va yordamchi so‘zlarning rolini misollar bilan tushuntiring.
2. Inversiya nima? U qaysi janrda ko‘proq uchraydi? Nutqda inversiyaning o‘rnini izohlang. Tilda gap bo‘laklari takrorining necha xil ko‘rinishi bor?
3. Qo‘shimchalar qaysi o‘rinda to‘g‘ri tanlangan?
Minnatlik osh – minnatli osh;
Kallador odam – kallali odam;
Buyumning qiymati – buyumning qimmatini.
4. So‘zlarning har bir qo‘llanishini izohlang:
A) Avom tabib – ofati jon;
Ofatijon jononning bir kulishi barcha tashvishlarimni unuttirdi.
B) Yog‘ xumchasi tishidan bilinur;
Tilingni tut – tishing sinmasin.
D) Tuyali yerda tut bo‘lmas, yumushli yerda – tut;
Tilingni tut.
E) Shoshganning ishi o‘ngidan kelmas;
Shoshganning ishi o‘ngmas;
Shoshganning ishi o‘ngimas.
5. Adabiy til me‘yorlari nima va unga rioya qilish nima uchun zarur?

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Soʻzlarni neytral, kitobiy, ogʻzaki soʻzlar guruhlariga ajrating.

Chiroyli, goʻzal, zebo, ketvorgan; yolgʻonchi, kazzob, aldoqchi; chidam, sabr, toʻzim, matonat; loyiq, monand, munosib, bop; yemoq, tanovul qilmoq, oshamoq, isteʼmol qilmoq; jahl, qahr, gʻazab, achchiq, zarda; suhbatlashmoq, hangomalashmoq, fikrlashmoq; ozgina, kamgina, jichcha, qittay, andak.

2-mashq. Nooʻrin qoʻllangan soʻzlarni aniqlang.

Orttirilgan sarmoyasini bir oyda chaynab, yana avvaliga qaytdi (M.M.Doʻst «Lolazor»).

Joʻraqulov yomon yaxshi odam-u, ammo qiziqroqda, – dedi (Mirmuhsin «Ildizlar va yaproqlar»).

3-mashq. Quyidagi misollardagi qaysi oʻrinlarda adabiy nutq meʼyorining buzilganligi eʼtiboringizni tortyapti?

1. Ayni paytda viloyat adliya boshqarmasi, huquq tartibot organlari bilan hamkorlikda qonun hujjatlarini yuritish yuzasidan turli tadbilar oʻtkazilmoqda.

2. Baʼzi hollarda bir oilada yashayotgan er-xotinlar rasmiy nikohdan oʻtmaslik holatlari keyinchalik bola huquqlariga daxl qiladi.

3. Odam savdosi insonning yuksak eʼzozga loyiq boʻlgan konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini buzuvchi, shaxsiy daxlsizligiga tahdid soluvchi jamiyatdagi salbiy illatlardan biridir.

(Misollar «Inson va qonun» gazetasining 2009-yil 7-aprel sonidan olingan).

4-mashq. Quyidagi gaplarning xatolarini tuzatib koʻchiring.

Aql yoshga emas, boshga. Institutda bu yil katta qurilish ishlarini olib borilyapti. Ertalab chiqqan quyoshni tushga yaqin

bulut pardalari yuzini bekitdi. Xadicha xola bu gapning eshitib, boshidan ro‘moli tushib ketdi. Men Narzi yoniga bo‘lib, uni qutqarishim kerak edi.

Yozma nutq ustida ishlash

Poraxo‘r qozi

Qadim-qadim zamonda bir pora undiruvchi qozi bo‘lgan ekan. Kunlardan bir kun uning uyiga qandaydir notanish kishi kirib kelibdi. U qoziga yaqinlashib, avval unga ta‘zim qilibdi, ikkala qo‘lini o‘pibdi va o‘zining shikoyatlarini izhor qila boshlabdi:

– Taqsirim, Toshmatni bilsangiz kerak, u menga qayoqdagi tuhmat-uydirmalarni qilib, qandaydir pullarini qaytarib berishimni talab qilyapti. Bu odamning o‘zi aslida tuhmatchi, lo‘ttiboz, ayyor tulki. Balki o‘zi oldingizga kelib, ustimdan shikoyat qilib, shu bo‘htonlarini aytsa kerak. Shuning uchun men o‘zim oldindan kelib, sizni uning niyatlaridan voqif etyapman. Sizdan iltimos qilaman: uning barcha da‘volarini rad qilsangiz.

Shu gaplarni aytib, kelgan odam cho‘ntagini kavlay boshlabdi.

– Mana, korxayr uchun ozgina pul, kam bo‘lsa, ko‘p o‘rnida ko‘rasiz, – deb qoziga ellik tanga uzatibdi. Qozi: «Xo‘p-xo‘p, qo‘ldan kelgancha harakat qilamiz», – deb pulni olibdi.

Tez kunda qozining huzuriga boshqa bir kishi – o‘sha aytilgan Toshmat kirib kelibdi va shikoyatini boshlabdi:

– O, janob qozi, Eshmat meni aldab, mendan katta miqdorda pul olgan edi, endi qaytarib bergisi kelmay, bu pullarni olganidan tonyapti. Buni hamma biladi, guvohlarim ham bor. Shunga men sizni oldindan xabardor qilib qo‘yay, – deb keldim. Bu so‘zlarni aytib, Toshmat qoziga yuz tanga uzatibdi. Qozi unga «pullarini qaytarib olib berish»ni va‘da qilib, yuz tangani ham cho‘ntagiga solibdi.

Bir necha kundan so‘ng qozixonaga ikkala tomon o‘z guvohlari bilan kirib kelishibdi va ishni ko‘rish boshlanibdi. Ikkala da’vogar o‘z nutqlarini shunday asoslashibdi:

– Taqsir, – deb murojaat qilibdi qoziga Eshmat. – Meni bu tevarak-atrofdada hamma halol odam deb taniydi. Qolaversa, siz bilan men ikkovimiz ellik avlodli katta nasldanmiz, – deb o‘zi bergan ellik tangaga shama qilibdi.

– Janob qozi, – uning gapini bo‘libdi Toshmat. – Mana bu guvohlarning barchasi uning nayrangboz firibgarligi va mening halolligimni yaxshi bilishadi. Bu borada yana yuzta guvoh chaqirishim mumkin, – debdi o‘zining bergan yuz tangasini qozining yodiga tushirish maqsadida.

Qozi bezovta bo‘lib qolibdi, o‘zini yo‘qotib, nima qilishni va nima deyishni bilmas emish. Nihoyat, tilga kiribdi:

O‘zlaring o‘ylab ko‘ringlar axir. Men ellik avlodli naslni va yuz guvohning ko‘rsatmalarini bosib o‘tolmayman-ku!

Aytishlaricha, shundan so‘ng qozi ularning ishini ko‘rishni keyingi galga qoldiribdi. Undan keyin esa bu ishni bir yoqli qilib hukm chiqarishni cho‘zaverib, ikkala tomondan ham ko‘p vaqtgacha pora undirib yuravergan ekan...

***IX bo‘lim.* TIL VA HUQUQ**

17-§. YURIDIK TILNING RASMIY USLUBI

Har qanday ijtimoiy aloqa, fikrlashuv va muloqot, jumladan, barcha huquqiy munosabatlar ham til orqali namoyon bo‘ladi. Tilsiz fikrni ifodalash mumkin bo‘lmaganidek, til ham o‘z ifodasini fikrsiz shakllantira olmaydi. Binobarin, huquq insonlarning asosiy ehtiyojlari va manfaatlarini ta‘minlaydigan, kafolatlaydigan vosita

bo'lsa, til ana shu huquqning voqe bo'lishida, reallashuvida asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Huquqqa oid har qanday fikr, tushuncha, belgi, harakat-hodisa va munosabat so'zlarda o'z ifodasini topadi, ya'ni so'zlardan, iboralardan, atama va terminlardan tarkib topgan ifoda qolipiga, ifoda shakliga tushmaguncha munosabat, ijtimoiy aloqa, muomala (fikrlashuv) yuzaga chiqmaydi. Fikrning, xususan, yuridik fikrning voqeligi ham, mavjudligi ham tilda namoyon bo'ladi. Tilsiz, so'zsiz hech qanday aniq va tayyor holdagi yuridik fikr bo'lmaydi. Yuridik tilda fikr so'zlar, terminlar va bular ishtirokida tuzilgan muayyan sintaktik qurilmalar – gap modellari orqaligina shakllanadi va nutqda o'z ifodasini topadi: til huquqning «yashash» shartidir. Shuning uchun ham til va huquq jamiyatga xizmat qiluvchi ijtimoiy, ma'naviy-ma'rifiy va ruhiy hodisalar hisoblanadi, til huquqqa ruh baxsh etadi.

Darhaqiqat, til yuristning tafakkur yuritish quroli bo'libgina qolmasdan, balki huquqqa oid o'tmish bilimlarni hozirgi avlodga yetkazish, huquqiy me'yorlar bilan fuqarolarni tanishtirish quroli hamdir. Bugungi boy ma'naviy merosimiz bo'lgan huquqqa oid barcha bilim va ta'limotlarning mavjudligi va «tirikligi» ham til tufaylidir.

Davlatimizda huquqiy islohotlar o'tkazilayotgan hozirgi sharoitda qonunlar tili va uslubi, huquq terminologiyasi muammolari hamda zamonaviy yuristning nutq madaniyati masalalari muhim ahamiyatga ega. Har qanday islohotlar qonunlarni o'zgartirmasdan amalga oshirilmaydi, bu esa o'z-o'zidan, yangi-yangi til birliklari (so'z va terminlarning) va shakllarining rivoj topishi uchun zamin hozirlaydi.

Rasmiy uslub va uning yurist faoliyatidagi o‘rni

Rasmiy uslub tilning boshqa uslublaridan o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi va vazifasi jihatidan yuridik, diplomatik va ma’muriy faoliyatga xizmat qiladigan nutq ko‘rinishidir. Bu uslub, asosan, hujjatlilik belgisi bilan boshqa funksional uslublarga nisbatan tarixiydir. Rasmiy uslubning dastlabki ko‘rinishlari eng qadimgi davrlarga borib taqaladi.

Qadimgi xoqonliklar, davlatlar va xonliklarning qonunlari, amr va farmonlari, yorliqlari, har xil arznomalar, rasmiy xatlar, vaqfnomalar, vasiqalar va boshqa turli xil hujjatlar; hokimliklar, bekliklar va tumanlar o‘rtasidagi o‘zaro har xil yozishmalar rasmiy uslubning ancha ilgari paydo bo‘lganligidan dalolat beradi. O‘sha davrlardagi hujjatlar tilida faol qo‘llangan **hoqon, budun, tuzukot, hirovul, chopovul, dorug‘a, qushbegi, qozi, qozikalon, qozixona, a‘lam, munshiy, mirzo, devonbegi, amir, xon, vazir** kabi davlatchilik va huquqqa oid leksik birliklar (terminlar) ishtirok etgan matnlar, dastxatlar o‘z davri yozma nutqining dastlabki namunalari.

Bu uslubning ijtimoiy vazifasi hozirgi kunda ham juda keng bo‘lib, barcha rasmiy hujjatlar mana shu uslubda yoziladi.

Jumladan, bu uslubda **qonunlar, qarorlar, farmonlar, buyruqlar, rezolutsiyalar, turli diplomatik bitimlar, shartnomalar, deklaratsiyalar, konvensiyalar, maxsus rasmiy axborotlar**, xullas, turli mavzudagi *arizalar, tarjimayi hol, tavsifnoma, tilxat*, turli xil *bayonnomalar* yetakchi o‘rin tutadi.

Rasmiy uslub, asosan, yozma; ba‘zan og‘zaki shaklda voqe bo‘ladi. Bu uslubning asosiy xususiyatlari:

1. **Aniqlik.** Odatda, bunday hujjatlar tilida hech qanday noaniqlik, g‘alizlik, ortiqcha izohtalab o‘rinlar bo‘lmaydi. Fikr, mazmun sodda, lo‘nda, tushunarli ifodalanadi:

Moliya yilida soliq solinadigan daromadga (foydaga) ega bo'lgan yuridik shaxslar daromad (foyda) solig'i to'lovchilar hisoblanadi.

Yuridik shaxslar daromad (foyda) solig'i bo'yicha budget bilan hisob-kitoblarni mustaqil ravishda amalga oshiradilar. Ayrim tarmoqlar yuridik shaxslarning birlashmalari budget bilan hisob-kitoblarni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qaroriga binoan markazlashtirilgan tartibda amalga oshirishlari mumkin. (O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi, 13-modda).

2. **Qolip.** Fikr tayyor holdagi nutqiy shtamplar – qoliplashgan birikmalar yordamida bayon etiladi. Masalan: *O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi ...moddasining birinchi qismiga muvofiq...*, *Fuqarolik kodeksining ...moddasi bo'yicha javobgarlikka tortiladi; ...orden bilan mukofotlanadi, ... «O'zbekiston Qahramoni» unvoni berilib, oliy nishon – «Oltin Yulduz» medali topshirilsin; ...rasmiy vizit bilan tashrif buyurdi, ...ozodlikdan mahrum etildi, ...amnistiya e'lon qilinsin* kabi qoliplashgan ifodalar rasmiy uslubga xosligi bilan ajralib turadi. Rasmiy uslubga xos bo'lgan bunday qoliplashgan nutqiy ifodalarning qo'llanilishi ijobiy holdir. Chunki rasmiy uslubni ma'lum bir oborotlar asosida shakllantirish va takomillashtirish huquqqa va diplomatiyaga oid tushunchalarning tez va yengil tushunilishiga, fuqarolar tomonidan oson o'zlashtirilishiga yordam beradi, ularning ongiga qonun va qonun osti hujjatlarining mazmun va mohiyati tez yetib borishiga ko'maklashadi. Shu sababdan rasmiy uslub yoki qonunlar tilini ma'lum bir oborotlar (qurilmalar) asosida qoliplashtirish zarur. Huquqiy me'yorlarni ifodalashda mumkin qadar shunday tayyor holdagi qoliplashgan ifodalardan foydalanish lozim. Lekin bunday qoliplashgan ifodalarni adabiy til va uning tarkibiy qismi bo'lgan yuridik til me'yorlariga muvofiq qisqa va aniq tarzda tuzish kerakki, oddiy

fuqaro ham tez o‘zlashtirib olishga erishsin. Ayniqsa, qonunlar va ularning moddalarini tayyorlashda bunday birikmalarni qo‘llash tartibini qat’iylashtirish zarur.

18-§. RASMIY USLUBDA YURIDIK MATN TUZISH

Rasmiy uslubga xos hujjatlarni xususiyatlariga ko‘ra quyidagicha tasniflash mumkin:

Yuridik munosabatlar doirasidagi hujjatlar: *qonun, kodeks, hukm, farmon, farmoyish, qaror, nizom* va b.

Ma’muriy-idoraviy doiradagi hujjatlar: *buyruqlar, ariza, tavsifnoma, tarjimai hol, ma’lumotnoma, tilxat* va b.

Diplomatik munosabatlarga oid hujjatlar: *bitim, bayonot, nota, kommyunike, memorandum, konvensiya, deklaratsiya* va b.

Bu hujjatlarning barchasi o‘ziga xos lisoniy xususiyatlarga ega bo‘lsa-da, mazkur hujjatlarda til ikki xil vazifani bajaradi. 1) nformativ (axborot berish); 2) voluntativ (buyurish). Jumladan, *ma’lumotnoma* rasmiy guvohlik belgisiga ega bo‘ladi va unda xabar berish vazifasi amalga oshadi. *Buyruq, qaror* va *farmonda* buyurish vazifasi amal qiladi. *Bayonnomalarda* esa buyurish (*zimmasiga yuklansin, bajarilsin, tasdiqlansin*) ma’nosidan tashqari, axborot berish (*eshitildi, tinglandi, muhokama etildi*) vazifasi ham o‘z in’ikosini topadi. Ariza iltimos, shikoyat ma’nolarini bildiradi.

Rasmiy uslub dialektizmlardan, jargonlardan, kichraytirish-erkalash qo‘shimchalarini olgan so‘zlardan, jonli so‘zlashuv nutqi elementlaridan xoli bo‘ladi. Tasviriy vositalar, obrazli so‘zlar bu uslubda qo‘llanilmaydi. So‘roq, undov, modal so‘zlar nihoyatda kam qo‘llaniladi.

Rasmiy uslubda har doim rasmiylik ma’nosi ustun turadi. Tildagi rasmiy uslub uchun xos bo‘lgan so‘zlar va qoliplashgan barqaror iboralar, qat’iy odat tusiga kirib qolgan shakllar hujjatlar

tiliga xos leksik-grammatik xususiyatlar hisoblanadi. Masalan, *muhokama qilindi, qaroriga muvofiq, ma'lumot uchun qabul qilinsin, ruxsat berishingizni so'rayman, ishonch bildiraman, tadbirlar ishlab chiqilsin, zimmasiga yuklansin* kabi.

Rasmiy uslubda yoziladigan hujjatlar turli-tuman bo'lganligidan, ularning lingvistik xususiyatlari ham boshqa uslublardan farq qiladi.

Bu uslubda qo'llaniladigan lug'aviy birliklar, terminlar boshqa uslublarda uchramaydi. Ayniqsa, yuridik hujjatlar tiliga nazar tashlasak, mazkur hujjatlar matnlari tarkibida qo'llaniladigan so'z va terminlar katta bir leksik qatlamni tashkil etadi: **ma'muriy javobgarlik, bosqinchilik, tovlamachilik, firibgarlik, aybdor, retsdiv jinoyat, jabrlanuvchi, sudlanuvchi, guvoh** va hokazo.

Rasmiy uslubning termin va so'zlarini quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Diplomatiyaga oid terminlar: **elchi, konsul, delegatsiya, bayonot, deklaratsiya, vakil, ultimatum, bitim, shartnoma, nota, doktrina, ahdnoma, kommyunike, konvensiya, ratifikatsiya, memorandum, diplomat, protest, muzokara, uchrashuv, rasmiy vizit, murojaat, simpozium, rezolutsiya, kongress** va h.k.

2. Huquq, qonunga oid terminlar: **huquq, qonun, qonunlar loyihasi, modda, jinoyat, jazo, bosqinchilik, firibgarlik, notarius, kriminalistika, yengil jazo, og'ir jazo, ayblov hukmi, jinoyat obyekti, mahkum, o'ta xavfli retsdivist, huquqiy ong, da'vo** va h.k.

3. Davlat qurilishi va boshqaruvi bilan bog'liq terminlar: **suveren davlat, totalitarizm, respublika, davlat gerbi, davlat bayrog'i, davlat madhiyasi, konstitutsiya, prezident, parlament, Vazirlar Mahkamasi, Prezident devoni, tuman, viloyat, hokim** va b.

4. Rasmiy uslub hujjatlarida eskirgan soʻz va iboralar maʼlum maqsadda qoʻllanadi: **janob, janobi oliylari, shoh, shahzoda, malika** va h.k. Bunday soʻz va iboralardan, asosan, hukumatlararo tabrik xatlarida foydalaniladi.

Rasmiy uslub oʻziga xos grammatik xususiyatlari bilan ham boshqa uslublardan ajralib turadi:

a) shaxs otlari koʻp qoʻllaniladi: **guvoh, daʼvogar, tergovchi, prokuror, ijrochi, javobgar, jinoyatchi, er, xotin, Davlat maslahatchisi, vazir, Vazirlar Mahkamasining raisi;**

b) feʼlning buyruq maylidagi lugʻaviy birliklar faol ishlatiladi: **yuklansin, topshirilsin, aniqlansin, tayinlansin, ozod qilinsin, bajarilsin;**

d) feʼlning majhul nisbatdagi shakllari ham rasmiy uslubga xosdir: **koʻriladi, tayinlanadi, saylanadi, bajariladi;**

e) qisqartma otlar ham qoʻllaniladi: MDH, BMT, JK, JPK, FK, FPK, IIV, YNESKO va b.

Rasmiy uslubning sintaktik qurilishi qatʼiy va odatdagi soʻz tartibiga rioya qiladi, yaʼni ega gapning boshida kelsa, kesim gapning oxirida keladi. Shuningdek, aniqlovchi boʻlaklar aniqlanmishlardan oldin qoʻllansa, toʻldiruvchi feʼl kesimga boshqaruv yoʻli bilan bogʻlanadi.

Rasmiy hujjatlar matni uchun asosan ikki bosh boʻlakli sodda gaplar va murakkablashgan sintaktik butunliklar xos boʻlib, bu gaplarning aksariyati darak hamda buyruq mazmunida boʻladi. Bunday gaplarning kesimi, asosan, buyruq maylida, majhul nisbatdagi feʼllar bilan ifodalanadi. Uyushiq boʻlakli va turli murakkablashgan qurilmalar, olmoshli va bogʻlovchi sintaktik aloqalar, rasmiy-yuridik matnlarga xos (yoyiq aniqlovchilar, uyushiq boʻlaklar bilan kengayib keladigan) *...ga muvofiq, ...ga asosan, binoan* kabi kiritmalar rasmiy uslub sintaksisining asosiy lisoniy belgilaridir.

Yuristlar amaliyotida rasmiy uslub xizmat qilishi shubhasiz. Shuning uchun bu uslubning lingvistik va ekstralingvistik (tilga

bog‘liq bo‘lmagan) xususiyatlarini yetarli o‘rganish ularning kelgusi ijtimoiy hayotida suv va havodek zarur. Yuristlar tuzgan hujjatlarning barchasi rasmiy uslubda, adabiy til me‘yorlari asosida tuzilmog‘i lozim. Bunga rioya qilmaslik uslubiy xatolarni keltirib chiqaradi.

***X bo‘lim.* DAVLAT TILIDA ISH YURITISH QOIDALARI**

19-§. YUIDIK TILDA ISH QOG‘OZLARINING LUG‘AVIY JIHATLARI – LEKSIKASI

Ijtimoiy hayotimizda qo‘llaniladigan barcha rasmiy hujjatlar va turli-tuman ish qog‘ozlari rasmiy uslub me‘yorlari va talablari asosida tayyorlanadi. Rasmiy uslub o‘z vazifasiga ko‘ra iqtisodiy, huquqiy, ma‘muriy va diplomatik munosabatlarda, davlat idorasi, sudlar, savdoga doir o‘zaro muomalalarda aloqa qilish maqsadida qo‘llaniladi.

Rasmiy uslubning o‘ziga xos xususiyatlari va talablarini zarur darajada bilib olish hamda o‘zlashtirish madaniyatlilik va savodxonlik belgisidir. Rasmiy uslubning bosh mezoni, yetakchi xususiyati aniqlik, ixchamlik, mazmunan shakllangan bo‘lishi kabi talablarga javob berishi lozim. Rasmiy uslub dialektizmlardan, jargon so‘zlardan, kichraytirish-erkalash qo‘shimchalarini olgan so‘zlardan, jonli so‘zlashuv nutqi elementlaridan xoli bo‘ladi. Tasviriy vositalar, obrazli so‘zlar bu uslubda qo‘llanilmaydi. So‘roq, undov va modal so‘zlar, kirish so‘z va iboralar nihoyatda kam qo‘llaniladi.

Rasmiy uslubda har doim rasmiylik ma‘nosi ustun turadi. Tildagi rasmiy uslub uchun xos bo‘lib qolgan so‘zlar va qoliplashgan barqaror iboralar, qat‘iy odat tusiga kirib qolgan shakllar (qurilmalar) hujjatlar tiliga xos leksik-grammatik xususiyatlar hisoblanadi. Masalan: *«muhokama qilindi»*, *«zimmasiga*

yuklansin», «*qaroriga muvofiq, ravishda*», «*ma'lumot uchun qabul qilinsin*», «*ruxsat berishingizni so'rayman*», «*ishonch bildiraman*» kabi. Bunday qoliqlashgan birikmalar hujjatlar matniga rasmiylik belgisini kiritadi. Qoliqlashgan birikmalarni o'rganish va yodda saqlash hujjatlar tayyorlash jarayonini tezlashtiradi.

Sirtidan qaraganda, hujjatlar tayyorlash juda oson ko'rinadi, lekin har bir hujjatning o'ziga xos xususiyatlari – zaruriy qismlari, lisoniy talablari bor.

Hujjatlar tilida biron-bir shaxsga murojaat etilganda «Siz» olmoshi bosh harf bilan yoziladi. Ot turkumiga oid so'zlar ko'p ishlatiladi. Son, odatda, raqam (I, II, X; 1, 2, 10) bilan yoziladi. Pul bilan bog'liq o'rinlarda raqamdan so'ng qavs ichida shu raqamning ifodasi so'zlar bilan qayd etiladi. Fe'ning harakat nomi shakli: «*ta'minlashingizni so'rayman*», «**tashkil etilishi to'g'risida**», «**yordam berish maqsadida**» kabi qurilmalarga tez-tez murojaat etiladi.

Majhul nisbatdagi fe'llar va o'tgan zamondagi fe'llar (masalan: «**belgilab qo'yilsinki**», «**qoniqarli topilsin**», «**so'ralsin**», «**eshitildi**», «**qaror qilindi**», «**alohida qayd etilsin**», «**nomzodi ko'rsatilsin**» kabilar) serunum qo'llaniladi.

Hujjatlarda, asosan, ikki tarkibli sodda gaplar va murakkablashgan sintaktik butunliklar ko'proq uchraydi. Hujjatlarga oid gaplar tarkibida inversiya (gapda odatdagi so'z tartibining o'zgarishi)ga yo'l qo'yilmaydi. Hujjatlar matni birinchi shaxs yoki uchinchi shaxs nomidan yoziladi. Qonun moddalari esa shaxssizlik xususiyatiga egadir. Chunki qonunlar davlat amri bo'lib, davlat nomidan ifodalanadi.

Hujjatchilikda imlo qoidalariga va tinish belgilaridan foydalanishga alohida e'tibor berish lozim.

Har bir hujjatning nomi matn tarkibida atoqli ot sifatida bosh harf bilan boshlanib, undan keyin nuqta qo'yilmaydi. Qolgan o'rinlarda hujjat nomlari kichik harflar bilan yoziladi.

Hujjatlarni tayyorlashda quyidagilarga alohida e'tibor berish talab etiladi:

1) har bir hujjatni tuzishda uning zaruriy qismlariga qat'iy rioya qilinishi lozim, ya'ni zaruriy qismlarning o'rin almashinuviga yo'l qo'yilmaydi;

2) har kim o'z bilganicha hujjat to'ldirishiga ruxsat etilmaydi;

3) hujjatlardan ariza, tarjimayi hol, tilxat, tushuntirish xati, shaxsiy ishonchnoma, ba'zan hisobot, bildirishnoma, bildirgi ham hujjat to'ldiruvchining o'z dastxatida yoziladi. Qolgan hujjatlar esa kompyuterda tayyorlanadi;

4) hujjatlar matnida tuzatish va o'chirishga yo'l qo'yilmaydi, bunday hujjatlar haqiqiylikini yo'qotadi, ya'ni qalbaki deb hisoblanadi;

5) alohida ahamiyatga ega bo'lgan hujjatlar to'ldirilganda hujjat to'ldiruvchining imzosi muassasa, xo'jalik yoki notarial idoralar tomonidan tasdiqlanishi shart.

Hujjat matnini tuzishda quyidagilarga amal qiling:

– hujjat jo'natilayotgan (yozilayotgan) tashkilot nomini, mansabdor shaxs ismi, otasining ismi va familiyasini rasmiy nomlanishlariga to'la muvofiq holda yozish;

– hujjat matniga aniq sarlavha qo'yib, sarlavhani bosh harflar bilan yozish; masalan: XIZMAT SAFARI HAQIDA;

– hujjat turiga muvofiq uning zaruriy qismlarini o'rniga muvofiq joylashtirish, tartibi, harflar hajmini to'g'ri belgilash;

– gap qurilishida so'zlar tartibiga qat'iy rioya qilish;

– matnda ko'chma ma'noli so'z va iboralarni, qochiriq yoki kinoyaga ishora qiluvchi birikmalarni, mavhum ma'noli so'zlarni qo'llamaslik;

– murakkab tuzilishdagi jumladan, ritorik va his-hayajon mazmunidagi gaplardan foydalanmaslik;

– norasmiy va asoslanmagan ma’lumot yoki dalillarni kiritmaslik;

– muayyan andazaga solingan, qoliplangan, soha atamasi sifatida qabul qilingan birikmalarni qo‘llash;

– qabul qilinmagan qisqartma va belgilarni qo‘llamaslik;

– so‘zlar va gaplarda imlo me’yorlariga amal qilish, tinish belgilarni o‘z o‘rniga to‘g‘ri qo‘yish, tuzatish yoki o‘chirishlarga yo‘l qo‘ymaslik;

– matnning yozilish sanasini, imzolovchi shaxs lavozimi va ismi, familiyasini aniq ko‘rsatish. Masalan, 2017-yil 18-yanvar, *«Chaqar» shirkati raisi Olimjon Safarov kabi.*

Hujjat tayyorlash va ish yuritishda imlo me’yorlariga hamda tinish belgilarining to‘g‘ri qo‘yilishiga qat’iy amal qilish lozim. Hujjat matnida vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, qavs, tire nisbatan faol ishlatiladi.

Unutmang! Hujjat nomi va matn sarlavhasidan keyin nuqta qo‘yilmaydi.

Tarjimayi hol

«Tarjimayi hol» so‘zi hozirgi o‘zbek tilida «o‘z hayotini yoritish» ma’nosida qo‘llaniladi. Ya’ni tarjimayi hol ma’lum bir shaxsning o‘z shaxsiy hayoti, mehnat va jamoat ishlaridagi faoliyatining bayonidir. U birinchi shaxs tomonidan mustaqil tuziladigan hujjat hisoblanadi.

U boshqa rasmiy hujjatlarga nisbatan erkin tuziladi. Shuning uchun har bir shaxsning hayot yo‘li singari tarjimayi holi bir-biridan farq qiladi.

Tarjimayi hol quyidagi zaruriy qismlar asosida yoziladi:

1. Hujjatning nomi (Tarjimayi hol).

2. Tarjimayi hol matni («Men» olmoshi bilan boshlanadi). Uning tarkibida quyidagilar qayd etiladi:

- 1) familiya, ism va ota ismi;
- 2) tugʻilgan sanasi (yil, kun, oy);
- 3) ijtimoiy kelib chiqishi ;
- 4) mustaqil oilali boʻlsa, faqat ota-onasi haqida qisqacha maʼlumot beriladi (uylanmagan yoki turmushga chiqmagan boʻlsa, aka-ukalari haqida ham maʼlumot berilishi mumkin);
- 5) maʼlumoti yoki maʼlumotiga koʻra mutaxassisligi (qayerda va qachon oʻqigan yoxud oʻqiydi);
- 6) qachon, qayerda, qaysi vazifada ishlagan;
- 7) oxirgi ish joyi va lavozimi;
- 8) mukofot va ragʻbatlantirishlar;
- 9) jamoat ishlaridagi ishtiroki;
- 10) siyosiy tashkilotlarga aʼzoligi;
- 11) oilaviy ahvoli va oila aʼzolari;
- 12) turar joyi

3. Hujjat yozilgan sana.

4. Imzo.

Tarjimayi hol oddiy qogʻozga, baʼzi oʻrinlarda (oʻqishga, ishga kirishda) maxsus bosma ish qogʻozlariga ruchka bilan yoziladi.

Muallifga tegishli boʻlgan maʼlumotlar davriylik asosida qayd etiladi. Tarjimayi hol shunday yozilishi kerakki, u bilan tanishgan kishi muallifning hayot yoʻli, ishga qobiliyati, mutaxassisligi boʻyicha mahorati, ijtimoiy-siyosiy faoliyati haqida toʻliq tasavvurga ega boʻlishi lozim.

Tarjimayi hol

Men, Nosirova Saodat Qodirovna, 2000-yilning 25-mayida Toshkent shahrida xizmatchi oilasida tug‘ildim. Otam – Nosirov Qodir, Toshkent davlat pedagogika universitetida o‘qituvchi, onam – Nosirova Sanobar savdo tizimida sotuvchi bo‘lib ishlaydilar. Opam – Nosirova Gulnoza maktabda o‘qituvchi bo‘lib ishlaydi. Akam – Nosirov Shuhrat – Toshkent moliya institutining II kurs talabasi. Ukam – Firdavs 7-sinfda, ukam – Jahongir 2-sinfda o‘qiydilar.

2006-yildan 2015-yilgacha Toshkent shahridagi 27-maktabda o‘qidim. Maktabda sinf devoriy gazetasi muharriri bo‘ldim. Tarix va biologiya fanlariga juda qiziqaman. Biologiya fani bo‘yicha viloyat olimpiadasida g‘olib chiqib, O‘zbekiston Xalq ta’limi vazirligining faxriy yorlig‘i bilan taqdirlandim.

O‘rta maktabni tamomlagach, 2015-yilda Toshkent yuridik kollejiga o‘qishga kirdim. Hozirda kollejning uchinchi kurs o‘quvchisiman. Kollej jamoat ishlarida faol qatnashaman. Yoshlar ittifoqi a’zosiman.

Yashash manzilim: Toshkent shahri, Tamaraxonim ko‘chasi, 5-uy.

2017-yil 5-sentabr

(imzo)

S. Nosirova

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Tarjimayi holga xos so‘z va so‘z birikmalarini daftaringizga ko‘chiring, ularning ma’nolarini bilib oling. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

Xizmatchi oilasida tug‘ildim, ishchi oilasida tug‘ildim, dehqon oilasida tug‘ildim, bo‘lib ishlaydilar, maktabni tamomladim,

o‘qishga kirdim, lavozimida ishladim, taqdirlandim, qatnashaman, a’zosiman, bo‘ydoqman, uylanganman, turmush o‘rtog‘im, saylanganman, jamoat ishi.

2-mashq. *Ijtimoiy kelib chiqishi va ijtimoiy ahvoli* ifodalarining ma’nolarini tushuntirib bering. Ijtimoiy kelib chiqishingiz va ijtimoiy ahvolingiz haqida daftaringizga yozing.

3-mashq. Aniqlik nisbatini majhullik nisbati bilan almashtiring. Daftaringizga yozing.

1. Meni «Adolat» partiyasiga qabul qildi. 2. 2012-yilda akamni harbiy xizmatga chaqirdi. 3. Meni harbiy xizmatga chaqirdi. 4. Anvarni Turkiyaga xizmat safariga yubordi. 5. O‘rta maktab bitiruvchilarini o‘qishga jo‘natdilar. 6. Fakultet qisqarganligi tufayli o‘qishimni Toshkentga ko‘chirdim.

4-mashq. Qavs ichidagi so‘zlarga tegishli kelishik qo‘shimchalarini qo‘shing va daftaringizga yozing.

1. Men 1997-(yil) 10-martida tug‘ilganman. 2004-(yil)... 2006-yil... Toshkent shahridagi 7-o‘rta (maktab) o‘qidim. 2. Ukam 5-(sinf) o‘qiydi. 3. 2015-(yil) (Toshkent davlat yuridik universiteti) (o‘qish) kirdim. 4. Xizmatchi (oilasi) tug‘ildim. 5. Jamoat (ishlari) ham qatnashaman. 6. 2016-(yil) harbiy xizmatga chaqirildim.

5-mashq. Gaplarni to‘liq yozing.

Namuna: Otam institutda ishlaydi.

1. Men ... tug‘ilganman. 2. Otam ... ishlaydi. 3. Akam ... o‘qiydi. 4. ... o‘rta maktabni tamomladim. 5. ...o‘qishga kirdim. 6. ... a’zosiman. 7. Hozirgi vaqtda ... 8. Onam ... ishlaydi. 9. ... taqdirlandim (mukofotlandim).

Ariza

Ariza biror muassasa, tashkilot, xo‘jalik yoki rahbar xodim nomiga iltimos, taklif hamda shikoyat mazmunida yoziladigan

rasmiy hujjat hisoblanadi. Hujjatlar ichida ariza ijtimoiy hayotimizdagi eng ko‘p qo‘llaniladigan rasmiy hujjatdir.

Oliy o‘quv yurtlari, kollejlarda va litseylarda talabalar uyidan joy olish to‘g‘risida, bir fakultetdan boshqasiga yoki bir institutdan boshqa turdosh institutga o‘tkazish paytida, akademiya’til olish jarayonida yoziladigan arizalar keng tarqalgan.

Ishlab chiqarishda esa ishga qabul qilish yoki ishdan bo‘shash haqidagi, boshqa vazifaga o‘tkazish, mehnat yoki o‘quv ta‘tillari so‘rash to‘g‘risidagi arizalar ko‘p qo‘llaniladi.

Tuzilishiga ko‘ra arizalar oddiy va murakkab turlarga ajratiladi. Oddiy arizalarda iltimoslar izohsiz va ilova-hujjatlarsiz taqdim etiladi. Murakkab ariza matni katta bo‘lishi bilan birga, iltimos, taklif va shikoyatlarga izohlar batafsil bayon etiladi va unga ilovalar qilinishi ham mumkin.

Arizalar quyidagi zaruriy qismlar asosida yoziladi:

1. Ariza taqdim etiladigan muassasa, tashkilot, xo‘jalikning nomi yoki rahbar xodimning unvoni, vazifasi, ismi, otasining ismi va familiyasi.

2. Ariza beruvchining vazifasi, unvoni, ismi, otasining ismi va familiyasi (zarur o‘rinda ariza beruvchining turarjoyi ko‘rsatilishi mumkin).

3. Hujjat nomi (Ariza).

4. Asosiy matn (taklif, iltimos, shikoyat).

5. Arizaga ilova qilinadigan hujjatlar nomi (zarur bo‘lganda).

6. Ariza yozilgan vaqt (yil, kun, oy) qog‘ozning chap tomonida yoziladi.

7. Ariza yozuvchining imzosi.

8. Ariza yozuvchining ismi va otasi ismining bosh harflari qayd etilib, familiyasi to‘liq keltiriladi.

9. Odatda, ariza bir nusxada va ruchka bilan yoziladi.

Quyida berilgan ariza namunalariga e'tibor bering, zaruriy qismlar joylashishini yodda saqlang.

Toshkent yuridik kolleji
direktori U.B.Olimovga
Fuqarolik huquqi
yo'nalishining II kurs talabasi
Nazirjon Yo'ldoshevdan

Ariza

Men «Mehr nuri» jamg'armasi e'lon qilgan tanlovda yuqori natijalarga erishib, imtiyozli o'rinni qo'lga kiritdim. Shu sababdan «Mehr nuri» jamg'armasi menga Amerika Qo'shma Shtatlarida o'qish uchun yo'llanma berishga qaror qildi.

O'qishni Amerika Qo'shma Shtatlari Kaliforniya universitetining yuridik fakultetida davom ettirish uchun ruxsat berishingizni so'rayman.

2017-yil 25-sentabr

(imzo)

N. Yo'ldoshev

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Ariza yozishda foydalaniladigan quyidagi qoliplashgan birikmalarni esda tuting. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

... qabul qilishingizni so'rayman, ... ta'minlashingizni so'rayman, ... ozod etishingizni so'rayman, ... ruxsat berishingizni so'rayman, ... iqtisod fakultetiga o'tkazishingizni so'rayman.

2-mashq. Nuqtalar o'rniga mashqqa ilova qilingan so'zlardan foydalanib, iltimosingizni (taklifingizni) ariza shaklida izohlang.

Kasalligim tufayli ... so‘rayman. Diplom ishi yuzasidan qo‘shimcha materiallar yig‘ish uchun ... so‘rayman. Moddiy jihatdan qiynalganligim tufayli ... so‘rayman. Maktablardan biriga ... so‘rayman.

Ilova: akadema‘til berishingizni, ona tili va adabiyot o‘qituvchisi qilib yuborishingizni, yordam berishingizni, biror xo‘jalikka yuborishingizni.

3-mashq. Bu ariza kim nomiga yozilgan. O‘ylang va ayting. Arizani zaruriy qismlar asosida to‘ldiring.

Meni matematika fakultetidan informatika fakultetiga o‘tkazishingizni so‘rayman.

H. Abrayev

TUSHUNTIRISH XATI

Tushuntirish xati – xizmatga oid vazifalar bajarilmaganligi, mehnat intizomi yoki o‘qish jarayoni, muassasa ichki tartib qoidalari va boshqa holatlar buzilganligi sababining bayoni bo‘lib, muassasa rahbari talabi bilan yoziladigan rasmiy hujjat hisoblanadi. U keyinchalik xodim (talaba) haqida muayyan qarorga kelish, unga nisbatan tegishli ma‘muriy jazo chorasi qo‘llash yoki uzrli holda jazo qo‘llamaslik uchun asos vazifasini o‘tashi mumkin.

Tushuntirish xatlari, asosan, ishchi, xizmatchi, talaba tomonidan muassasa, tashkilot, xo‘jalik rahbari nomiga yoziladi Tushuntirish xatida ish (o‘qish) jarayonida xodim (talaba) tomonidan yo‘l qo‘yilgan xato-kamchiliklar, xatti-harakatlar va ularning uzrli-uzrsiz sabablari izohlab beriladi.

Tushuntirish xati oddiy varaqqa xodim (talaba)ning o‘z dastxatida yoziladi.

Tushuntirish xati quyidagi zaruriy qismlar asosida yoziladi:

1. Hujjat yo‘llanayotgan shaxsning lavozimi, ismi va otasi ismining bosh harflari, familiyasi jo‘nalish kelishigida beriladi.

2. Hujjatni yozgan shaxsning lavozimi, ismi, otasi ismining bosh harflari va familiyasi chiqish yoki qaratqich kelishigida beriladi.

3. Hujjat nomi (Tushuntirish xati).

4. Asosiy matn (zarur holatda tushuntirish xatiga hujjatlar ilova qilinishi mumkin).

5. Hujjat yozilgan sana.

6. Imzo.

7. Hujjatni yozgan shaxsning ism-familiyasi.

Namuna

Toshkent tibbiyot kolleji
Hamshiralik bo‘limi boshlig‘i
dots. K. Umarovaga
I kurs talabasi
Zarina Nizomovadan

Tushuntirish xati

Betob bo‘lib qolganligim tufayli 18-fevraldan 23-fevralgacha mashg‘ulotlarga qatnasha olmadim. Betobligim haqidagi tibbiy ma‘lumotnoma ilova etildi.

23.02.2016-yil

imzo

Z. Nizomova

Nazorat uchun mashqlar

1. O‘zingizning betobligingiz tufayli shanbalikka kela olmadingiz. Fakultet dekani nomiga tushuntirish xati yozing.

2. Besh kun darsga kela olmaganligingiz sababi to‘g‘risida tushuntirish xati yozing.

1-mashq. Quyidagi tushuntirish xatida tushirib qoldirilgan qo‘shimchalarni to‘g‘ri qo‘yib, daftaringizga yozing.

«Paxtakor» agrofirma
boshqaruvi raisi
V.D. Nuriddinov...
agronom H. Rahimov...

TUSHUNTIRISH XATI

Topshirig‘ingiz... muvofiq shu yil 15-mart... Navoiy... Kimyo zavodi biz... ajratgan fosfat o‘g‘iti... olib kelish uchun ketgan edim. Biroq mashina... nosozligi tufayli yarim yo‘ldan yuksiz qaytib kelish... majbur bo‘l... .

2008-yil 15-mart

(imzo)

H. Rahimov

BILDIRISHNOMA

Bildirishnoma – idora rahbarlariga xizmat faoliyati bilan aloqador masalalarning ahvoli to‘g‘risida axborot beruvchi rasmiy hujjat.

Bildirishnoma quyidagi zaruriy qismlar asosida yoziladi:

1. Bildirishnoma yo‘llangan muassasa nomi va rahbarning lavozimi, ismi va otasi ismining bosh harflari hamda jo‘nalish kelishigidagi familiyasi.

2. Bildirishnoma tayyorlagan muallifning lavozimi, ismi va otasi ismining bosh harflari hamda chiqish kelishigidagi familiyasi.

3. Hujjat nomi (Bildirishnoma).

4. Matn sarlavhasi.

5. Bildirishnoma matni.

6. Zaruriyat tug‘ilsa, ilovalar ro‘yxati.

7. Bildirishnoma tayyorlagan shaxsning lavozimi, imzosi (agar bildirishnoma bir necha shaxs tomonidan tayyorlangan bo‘lsa, ularning lavozimi, imzosi, familiyasi) va familiyasi.

8. Bildirishnoma yozilgan sana.

Toshkent davlat iqtisodiyot
universiteti rektori
prof.B.Botirovga
Boshqaruv fakultetining dekani
dots. S.Mamatqulovdan

Bildirishnoma

Talabalar uyining
ahvoli haqida

Sizning ko‘rsatmangizga binoan iqtisodiy masalalar bo‘yicha rektor o‘rinbosari N.Rahimov bilan birgalikda shu yil 5–7-yanvar kunlari «Boshqaruv» fakulteti talabalari yashaydigan 3-talabalar uyini tekshirib chiqdik.

Barcha xonalar, umuman olganda, talab darajasida. Lekin qish kunlari bo‘lsa-da, isitish tarmoqlarining yaxshi ishlamayotganligini alohida ta’kidlayman. Birinchi qavatda deraza oynalarini o‘rnatish, buzilgan eshiklarni sozlash zarur deb hisoblayman.

Mazkur kamchiliklarni tuzatishda yordam berishingizni so‘rayman

«Boshqaruv»
fakultetining dekani: (imzo) dots. S. Mamatqulov

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Qavs ichidagi so‘zlarga tegishli kelishik qo‘shimchalarini qo‘yib ko‘chiring.

(O‘z vaqti) bajarildi, (qiyinchiliklar) duch kelmoqdamiz, (ushbu masala) o‘rganib chiqdim, (talabalar uyi) tekshirdik, muhokama (qilinishi) so‘raymiz.

BILDIRGI

Bildirgi – ishga tushganlik, muayyan vazifani bajariganlik haqida mansabdor shaxs nomiga yoziladigan qisqa axborot beruvchi rasmiy hujjat.

Ijtimoiy faoliyatda bildirgi keng qo‘llaniladi. Mehnat ta‘tilidan, turli sabablar bilan xizmat safaridan qaytganda, ba‘zan betob bo‘lib sog‘aygach, muassasa rahbarlarini xabardor qilish maqsadida yoziladi.

Bildirgi quyidagi zaruriy qismlar asosida yoziladi:

1. Bildirgi yo‘llangan shaxsning lavozimi, ismi va otasi ismining bosh harflari hamda jo‘nalish kelishigidagi familiyasi.
2. Bildirgi muallifining lavozimi, ismi va otasi ismining bosh harflari hamda chiqish kelishigidagi familiyasi.
3. Hujjat nomi (Bildirgi).
4. Matn.
5. Sana va bildirgi muallifining imzosi va familiyasi.

Namuna

«Saxovat» fermer xo‘jaligi
raisi M.T. Rasulovga
mazkur fermer xo‘jaligi agronomi
G‘.B. Alimovdan

Bildirgi

Men mehnat ta‘tilidan so‘ng 2016-yil 2-sentabrda boshlab o‘z vazifamni bajarishga kirishganligim to‘g‘risida xabar beraman.

02.09.2016

(imzo)

G‘.Alimov

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Qavs ichidagi savollar yordamida kerakli soʻz va soʻz birikmalarini zarur kelishik qoʻshimchalari bilan qoʻllang. Gaplarni daftaringizga yozing.

1. Talabalar (qayerdan?) qaytishdi. 2. Matematika kafedrasini mudiri K.Toshev (qayerdan?) qaytdi. 3. Talabalar (qayerga?) joʻnatildi. 4. Muhandis (qayerga?) joʻnatildi. 5. Talabalar ishlab chiqarish amaliyotini (qayerda?) oʻtashdi. 6. Agronomiya fakulteti talabalari (qayerda?). 7. Tijorat fakultetining 1-kurs talabalari (qayerda?) qatnashmoqdalar.

DALOLATNOMA

Dalolatnoma – biron-bir xoʻjalik, tashkilot, korxonalar va muassasa yoki ayrim shaxslar faoliyati bilan bogʻliq boʻlgan voqea, hodisa, ish-harakatni yoxud mavjud holatni tasdiqlash, unga guvohlik berish maqsadida bir necha kishi tomonidan tuzilgan hujjat.

Dalolatnoma, asosan, pul mablagʻlari, moddiy boyliklarga bogʻliq holda tuziladi. Moliya-xoʻjalik faoliyatida muayyan ishni qabul qilish, tekshirish yoki taftish oʻtkazish, xoʻjalik buyumlari va jihozlari hisobdan oʻtkazish yoki hisobdan chiqarish, baxtsiz hodisalar, tabiiy ofatlar natijalarini tekshirishda, qonunlar buzilishi va boshqa holatlarda dalolatnomalarga murojaat etiladi.

Dalolatnomalar voqea-hodisalarni haqqoniy aks ettirish maqsadida bir necha shaxslar (muassasa rahbarining buyrugʻi bilan komissiyalar, doimiy komissiyalar) yoki maxsus vakolatli yakka shaxs tomonidan tuziladi.

Dalolatnoma farmoyish yoki buyruq berishda maʼmuriyat uchun asos boʻlib xizmat qiladi.

Dalolatnoma quyidagi zaruriy qismlar asosida tuziladi:

1. Bosh idora, muassasa va tarkibiy bo‘linma nomi (zarur bo‘lsa).
2. Hujjat nomi (Dalolatnoma).
3. Tuzilgan sanasi va joyi.
4. Tartib raqami va tasdiq belgisi.
5. Matn sarlavhasi.
6. Hujjatni tuzish uchun asos (muassasa rahbarining buyrug‘i, yuqori idoraning qarori yoki ko‘rsatmasi kabilar).
7. Komissiya tarkibi (raisi va a‘zolari).
8. Ishtirok etuvchilar (guvohlar).
9. Dalolatnoma matni.
10. Ilovalar (har bir ilovaning necha betligi ko‘rsatiladi).
11. Dalolatnoma tuzuvchilar va ishtirok etganlarning imzolari.

Eslatma: ba‘zi hollarda ushbu zaruriy qismlarga boshqa ma‘lumotlar ham qo‘shilishi mumkin. Masalan, ishni qabul qilish-o‘tkazish dalolatnomalarida topshirilayotgan qimmatbaho buyumlar, hujjatlar ham qayd etiladi (ko‘pincha ilova tarzida), topshirilayotgan paytdagi ish holatlariga baho beriladi, bajarilmagan ishlar ko‘rsatiladi va hokazo.

Dalolatnoma namunasi

Tasdiqlayman
Yangiobod fermer xo'jaligi
raisi _____ S.A.Rahmatov
2017-yil 25-may

2008-yil 25-may

«Moybuloq» qishlog'i

Yangiobod fermer xo'jaligi bosh hisobchisining
ishni topshirishi haqida

Dalolatnoma

Asos: fermer xo'jaligi raisining 2005-yil 17-maydagi 116-raqamli buyrug'i.

Fermer xo'jaligining sobiq bosh hisobchisi I. Rasulov va yangi tayinlangan bosh hisobchi S. Ikromovlar tomonidan, fermer xo'jaligi hisobxona xodimi R. Bozorov va ish yurituvchi R.S. Tojiyevlar ishtirokida tuzildi.

Fermer xo'jaligining bosh hisobchisi bo'lib ishlagan I. Rasulov ishni topshirdi, S. Ikromov qabul qilib oldi.

Qabul qilib olingan narsalar:

1. Fermer xo'jaligida ishlovchi barcha a'zolarining shaxsiy hujjatlari (ro'yxat ilova qilinadi).
2. Fermer xo'jaligi a'zolarining mehnat daftarchalari.
3. 2005–2008-yillar uchun 81 hujjat (ro'yxat ilova qilinadi).
4. Fermer xo'jaligining davlat gerbi aks ettirilgan muhr.

Dalolatnoma uch nusxada tuzildi:

1-nusxa – fermer xo'jaligi bosh hisobchisiga.

2-nusxa – fermer xo'jaligi hujjatlar yig'ma jildiga solib qo'yish uchun.

3-nusxa – ishni topshirgan xodimga.

Ishni topshirdim	(imzo)	I. Rasulov
Ishni qabul qilib oldim	(imzo)	S. Ikromov
Ishtirok etganlar:	(imzo)	R. Bozorov
	(imzo)	R. Tojiyev

20-§. BAYONNOMA YOZISH TARTIBI VA UNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

BAYONNOMA

Bayonnoma – turli yig‘ilish, kengash va boshqa tur anjumanlarning borishi, qatnashchilarning fikr-mulohazalari va muhokama etilgan masalalar yuzasidan qabul qilingan qarorlarni aniq, siqiq holda qayd etuvchi rasmiy hujjat.

Bayonnomada masalalarni muhokama qilish jarayonida barcha aytilgan fikr-mulohazalar, qarashlar, aytib o‘tilgan tanqid, shikoyat va kamchiliklar o‘z ifodasini topmog‘i lozim. Bayonnomada o‘z ifodasini topgan axborotlarning aniqligi uchun butun mas’uliyat va javobgarlik majlis raisi va kotibi zimmasiga yuklatiladi, shuning uchun ham bayonnomaning oxiriga rais va kotib o‘z imzolarini qo‘yadilar.

Bayonnomalarda yig‘ilishda aytilgan barcha fikr-mulohazalarning mazmuni o‘zining to‘liq aksini topadi. Bayonnoma yig‘ilishda olib borilgan masalalar yuzasidan tashkilot, xo‘jalik yoki muassasa faoliyati to‘g‘risida tasavvur hosil qilishga, tegishli xulosa chiqarishga imkon beradi.

Bayonnoma quyidagi zaruriy qismlar asosida yoziladi:

1. Yig‘ilish o‘tkazuvchi muassasa, tashkilot yoki xo‘jalik nomi.
2. Yig‘ilishning shartli raqami.
3. Hujjat nomi (Bayonnoma).
4. Yig‘ilish sanasi.
5. Yig‘ilish joyi (shahar, qishloq).
6. Yig‘ilish raisi va kotibining familiyasi.
7. Matn:
 - a) qatnashuvchilar ro‘yxati yoki soni;

b) kun tartibi (ma'ruzachi yoki axborotchining familiyasi qayd etilishi mumkin);

d) eshitildi;

e) so'zga chiqdilar;

f) qaror qilindi.

8. Rais va kotib imzolari.

Bayonnoma namunasi

2-huquq fakulteti 1-kurs 1-guruh talabalari yig'ilishining

2 – Bayonnomasi

2007.15.09.

Toshkent shahri

Rais – A. Ergashev

Kotib – F. A'zamova

Qatnashdilar: guruh talabalari va guruh rahbari.

Kun tartibi:

1. Guruh yetakchisini saylash.

2. Guruh talabalarining yangi o'quv yilidagi vazifalari (guruh rahbari A.Zokirov axboroti).

1. Eshitildi: Guruh talabasi Erkin Sattorov Alisher Davlatovni guruh yetakchisi etib saylash taklifini kiritdi. Alisher Davlatov harbiy xizmatni o'tagan, o'rta maktabni a'lo baholarga tamomlagan. Yaxshi sportchi.

So'zga chiqdi: L.Ermatov: Fikrimcha, A. Davlatovning intizomli va tarbiyali ekanligini alohida ta'kidlash o'rinlidir. Dastlabki darslardayoq u ilmga chanqoq ekanligini ko'rsatdi. Fakultet jamoat ishlarida faol ishtirok etmoqda. Tashkilotchilik qobiliyatini namoyish etdi. Shuning uchun A. Davlatovni yetakchi etib saylash taklifini ma'qullash va qo'llab-quvvatlash maqsadga muvofiqdir.

Qaror qilindi:

1. 1-kurs 1-guruhga Alisher Davlatov yetakchi etib saylansin.

2. Eshitildi: Guruh rahbari A.Zokirov axboroti – har oyning oxirgi haftasida bir marta guruh yig‘ilishi rejalashtiriladi. Guruhning har bir yig‘ilishida davomat va mashg‘ulotlarda qatnashish natijalari muhokama qilib boriladi. O‘quv-tarbiyaviy ishlar, siyosiy-tarbiyaviy ishlar, madaniy-ma‘rifiy ishlar, talabalar ilmiy tadqiqot ishlarining bajarilishi, jamoat ishlariga qatnashish masalalariga alohida e‘tibor beriladi. Barcha masalalarda ilg‘orlikni qo‘ldan bermaslik, faollik ko‘rsatib borish lozim.

Qaror qilindi:

1. Guruh rahbari A.Zokirov axboroti ma‘lumot uchun qabul qilinsin.

2. Talabalarining darsga qatnashishini nazorat qilib borish guruh yetakchisi Alisher Davlatov zimmasiga yuklatilsin.

Rais

(imzo)

A. Ergashev

Kotib

(imzo)

F. A‘zamova

Nazorat uchun mashqlar

1-mashq. Nuqtalar o‘rniga tegishli so‘zlardan mosini qo‘yib ko‘chiring.

Prezidium..., yig‘ilish haqida..., guruh yetakchisi etib..., guruh yetakchiligiga, mas‘ullikni...

So‘zlar: saylash, axborot berish, o‘z zimmasiga, tavsiya etish, tayinlash.

2-mashq. Quyidagi so‘zlarni daftaringizga yozib oling, qaror qismiga oid so‘zlar ishtirokida bayonnoma qarorini tayyorlang.

Eshitildi, so‘zga chiqdi, qaror qilindi, topshirilsin, tasdiqlansin, yuklatilsin, bajarilsin, bo‘shatilsin (ozod qilinsin), muhokama qilinsin, tayinlansin, saylansin, jonlantirilsin, ogohlantirilsin.

Yuridik protsessual hujjatlarning o‘ziga xos jihatlari

Muayyan hayotiy holatlar (fuqarolik, jinoyat va xo‘jalik ishlari) da qo‘llaniladigan huquqiy normalar doirasidagi individual aktlar protsessual aktlar (hujjatlar) deyiladi. Protsessual hujjatlar – yuridik matnlarning keng tarqalgan turlaridan biridir. Jinoyat ishi bo‘yicha 50 ga yaqin turdagi qarorlar va 40 ga yaqin turli bayonnomalar tuzilishi firkimizni tasdiqlaydi. Protsessual hujjatlar turining bu qadar ko‘pligi ijtimoiy hayotning turli jabhalarida ko‘plab jinoyat turlari va hayotiy nizolarning yuzaga kelishi bilan belgilanadi.

Protsessual hujjatlar sodir bo‘lgan real voqealarni aks ettiradi va ularning huquqiy bahosini asoslaydi. Fuqarolik va jinoyat ishlarining tartibi muayyan qonunlar bilan belgilangan. Shuningdek, JPK va FPKda qaysi hujjatlar rasmiylashtirilishi aniq belgilab qo‘yilgan.

Jinoyat-protsessual qonun hujjatlarining vazifalari jinoyatlarni tez va to‘la ochishdan, jinoyat sodir etgan har bir shaxsga adolatli jazo berilishi hamda aybi bo‘lmagan hech bir shaxs javobgarlikka tortilmasligi va hukm qilinmasligi uchun aybdorlarni fosh etishdan hamda qonunning to‘g‘ri tatbiq etilishini ta’minlashdan iborat.

Jinoyat ishlarini yuritishning jinoyat-protsessual qonunlarda belgilangan tartibi qonuniylikni mustahkamlashga, jinoyatlarning oldini olishga, shaxs, davlat va jamiyat manfaatlarini himoya etishga yordam qilmog‘i lozim (JPK, 2-modda).

Qaror matnida qarorga tegishli bo‘lgan yuridik holatlar o‘z aksini topadi va uning tarkibi 3 qismdan iborat bo‘ladi. Qarorning kirish qismida – unga asos bo‘ladigan ma’lumotlar: hujjat kim tomonidan, qachon va qanday sababga ko‘ra tuzilgani aks etadi. So‘ngra tasviriy (bayon qilish) qismi kelib, unda jabrlanuvchi yoki guvohlar so‘zi asosida yoxud voqea sodir bo‘lgan joyni

ko‘zdan kechirish asosida tergovchi bayon qilgan biror muhim faktning huquqiy maqsadi (xususan, sodir etilgan qilmishning holati) ifodalanadi. Qaror qismida bajarilgan muayyan masala hal qilinishi lozim bo‘lgan farmoyish aks etadi.

Bayonnomada alohida tergov yoki boshqa protsessual harakatlar, ko‘zdan kechirish, so‘roqlar, tintuvlar va boshqalarning olib borilishi hamda natijalari qayd qilinadi. Bayonnomada mantiqan ikki qism farqlanadi: bayon qilinayotgan xatti-harakat qayerda, qachon va kimning ishtirokida bo‘lgan, shuningdek, bu xatti-harakatlarning hamda uning natijalarining xronologik tartibdagi bayoni. Tergov harakatlarining bayonnomasida bo‘lib o‘tgan voqealar manzarasini oson va qayta tiklash mumkin bo‘lgan holatlar hamda aniqlangan predmetlarning aniq va batafsil tavsifi yoritiladi.

Ishning holati to‘liq va har tomonlama aniqlangandan keyin dastlabki tergov tugallanadi va uning materiallari ayblov xulosasida umumlashtiriladi. Ayblov xulosasi – dastlabki tergovning yakuni, qo‘yilgan ayblovning asosi hisoblangan dalillarning tizimli bayonidir.

Ayblanuvchini sudga topshirish jarayoni va sud muhokamasi bosqichida ham ularga xos bo‘lgan protsessual hujjatlar tuziladi. Bular – bayonnomalar, ajrimlar, hukmlardir. *Sudning hukmi* jinoyat ishi mohiyatiga ko‘ra hal qilinadigan yakuniy hujjatdir. U ishning aniq holatlariga oid eng batafsil ma‘lumotlar, qat‘iy asoslangan xulosalardan iborat bo‘ladi.

Har bir protsessual hujjat nafaqat huquqiy jihatdan, balki lingvistik jihatdan ham xatosiz va savodli tuzilgan bo‘lishi lozim. Huquq va til madaniyati me‘yorlariga muvofiq darajada tuzilgan matnlar huquq va tergov organlarining ham, odil sudlov organlarining ham mavqeyini orttiradi, yuridik ish yuzasidan qabul qilingan qaror mohiyatini tushunarli qiladi.

Shunday qilib, protsessual hujjatlar uslubiy jihatdan quyidagi mezonlarga javob berishi shart:

1. Hujjatning namunaviy mazmuni (bayon qilish, qaror, harakatlarning olib borilishi va uning natijalarining bayoni, biror-bir ma'lumotning yetkazilishi). Qaror qabul qilingan hujjatlar (qaror, ajrim, ayblov xulosasi, hukm, sud qarori) va bayonnoma sirasidagi hujjatlar (turli ko'rinisdagi bayonnomalari: gumon qilinuvchining, ayblanuvchining, jabrlanuvchining, guvohning ko'rsatmalari, ko'zdan kechirishning, tintuvning, olib qo'yishning, ekspertizaning va boshqa harakatlarning bayonnomalari) va boshqa hujjatlar o'rtasidagi mantiqiy chegara.

2. Hujjatning tuzilish jihatidan qismlari (qonunda nazarda tutilgan yoki mantiqan ajratilgan qismlari, shuningdek, muhim huquqiy jihatdan bir qolipdagi ma'naviy bo'laklari) o'rtasida qat'iy bog'lanishning bo'lishi.

3. Hujjatdagi ma'lumotlarning (voqea-hodisalarga oid ma'lumot – bo'lib o'tgan hodisalarning, ish holati haqiqiy qayd qilinishi; qayd qiluvchi ma'lumotlar – hodisalar yoki predmetlar nomlarining ro'yxati, muayyan faktlarning qayd qilinishi; farmoyish beruvchi ma'lumotlar – biror-bir xatti-harakatni bajarishga ko'rsatma berish) mantiqiy izchil bo'lishi.

4. Ma'lumotlarni yetkazishning usullari – matnning to'laqonli huquqiy mazmuni til vositalari orqali aniq ifodalangan (so'zlar tartibiga qat'iy amal qilishi; u yoki bu grammatik ahamiyatga molik urg'ular, bir qolipga solingan turli gap bo'laklarining qo'llanilishi va h.k.) bo'lishi.

Protsessual hujjatlarga – **qarorlar, ajrimlar, ayblov xulosalari, hukmlar, sud qarorlari** kiradi. Ularning namunaviy mazmuni – biror-bir masalaning qonuniy, asosli ravishda hal qilinishidan iborat. Masalan: tergov organlarining qarorlarida tergov harakatlari uchun zarur bo'lgan ayblanuvchining va jabrlanuvchining iqror bo'lishi to'g'risidagi protsessual holat (ekspertiza tayinlash to'g'risidagi qaror va boshqa amalga oshirilishi mumkin bo'lgan harakatlar.); jinoyat ishining harakatlanishi to'g'risidagi qaror

(ishni harakatdan to'xtatish to'g'risidagi qaror) chiqarilishi mumkin.

Qaror-hujjatlarning tuzilishi qonunda belgilab qo'yilgan va ular 3 qismdan iborat bo'ladi. Qaror hujjatlarining kirish qismida, odatda, bitta gapda aniqlovchi va hollarning turli ko'rinishlari ishtirok etadi. Asosiy urg'u qaror matnidagi o'rin va payt hollariga tushadi.

Qonun u yoki bu protsessual harakatlarning muddatini qat'iy cheklab qo'ygan. Masalan, jinoyat ishini qo'zg'atish to'g'risidagi qaror, qoida tariqasida, sodir etilgan yoki tayyorlanayotgan jinoyat haqida lavozimdagi shaxsdan ma'lumot olingan kundan boshlab 3 kundan kechiktirmasdan chiqarilishi lozim.

Tergov (yoki surishtiruv) jinoyat sodir etilgan joyda olib boriladi. Shuning uchun ham kirish qismidagi o'rin va payt holi oddiy matndagiga qaragandagidan ham ko'proq ma'no yukiga ega va ularning ajratib ko'rsatilishi maqsadga muvofiqdir; tarz hollari har doim vergul bilan ajratib ko'rsatiladi. Vergul bilan ajratilgan aniqlovchilar odatda yoyiq holda qo'llaniladi: ... *moddada ko'zda tutilgan jinoyat alomatlari bo'yicha qo'zg'atilgan ish material*. So'ngra huquqiy normaga havola qilinadi (moddaning raqami ko'rsatiladi). Bunda havola ma'lumotning mustaqil tarkibiy qismi hisoblanmaydi, balki «jinoyat» tushunchasini aniqlashtirish uchun xizmat qiladi. Ayrim qaror-hujjatlari (masalan, qamoq tariqasidagi ehtiyot chorasini qo'llash to'g'risidagi qaror)da kirish qismi prokurorning grifi sifatida *roziman, sanksiya beraman* ma'nosidagi ajratib ko'rsatilgan birinchi shaxs birlikdagi hozirgi zamon fe'llari bilan ifodalanadi.

Qaror-hujjatlarning bayon qismi hajmi bir gapdan bir necha gapgacha bo'lishi mumkin. Bayon qismining hajmi qaror qaysi bosqichda chiqarilganiga, ya'ni ishning haqiqiy holatini qanchalik to'liq aks ettirish zaruratiga bog'liq bo'ladi. Bayon qismining eng katta hajmi yakuniy qarorlarda uchraydi.

Qaror-hujjatlarning qaror qabul qilish qismi sarlavha ko‘rinishida tuziladi va ular ikki nuqtadan keyin bosh harflar bilan hamda bir-biridan nuqtalar yordamida ajratib yozilishi lozim.

Grammatik sarlavhalar infinitiv (fe‘lning noaniq ko‘rinishidagi gaplar) gaplarni yanada ta‘kidlab ko‘rsatuvchi ibora urg‘usi gapning oxirgi qismiga tushadigan infinitiv gaplardan tashkil topadi. Betaraf bayon qilish ohangi farmoyish berish, amr qilish ohangi bilan almashadi va infinitiv gaplar o‘z fikrini ifodalashning asosiy bo‘g‘ini sifatida ajratiladi.

Qaror-hujjatlarning tuzilish qismlari mantiqiy jihatdan bog‘langan bo‘lishi zarur (*aniqladim, qaror qilaman, aybdor* va ulardan kelib chiqadigan so‘zlarning biri-biriga bog‘lanishi).

Qaror-hujjatlarning uslubiy modeli ma’lumotlarning har uchala turini o‘zida jamlaydi. Qayd qiluvchi ma’lumotlar kirish qismida bayon qilinadi va hozirgi zamon fe‘li shaklida ifodalanadi. Voqea-hodisalarga oid ma’lumotlar bayon qismida ifodalanadi. Qayd qiluvchi ma’lumotlar bilan voqea-hodisalarga oid ma’lumotlarning navbatma-navbat kelishi mazkur ish yuzasidan to‘plangan barcha dalillarni bir tizimga solish imkonini beradi.

Matnga dalillar manbayini ko‘rsatuvchi (*ekspert xulosasiga asosan, taftish xulosalariga muvofiq shaklidagi* kirish birikmalar) yoki muayyan holatni aniqlashtiruvchi (*ya’ni, chunonchi* kabi bog‘lovchilar bilan kelgan) sintaktik birikmalar kiritiladi.

Ayblov xulosasi asoslovchi bayon qismi va qaror qismidan iborat bo‘ladi. Ayblov xulosasining asoslovchi bayon qismida ishning mohiyati – dastlabki tergov jarayonida aniqlangan ayblanuvchi sodir etgan jinoyat joyi, vaqti, usullari, asoslangan oqibatlari va boshqa muhim holatlari, jabrlanuvchi haqidagi ma’lumotlar, ayblanuvchining aybini va jinoyatning mavjudligini tasdiqlovchi dalillar, ayblanuvchining aybini yengillashtiruvchi va og‘irlashtiruvchi holatlar, ayblanuvchining o‘z himoyasi uchun keltirgan vajlari va bu vajlarni tekshirish natijalari bayon qilinadi.

Ayblov xulosasida unda bayon qilingan holatlar o'z tasdig'ini topgan ishning betlariga havola qilinishi lozim. Ayblov xulosasining qaror qismida ayblanuvchining shaxsi haqidagi ma'lumotlar keltiriladi va mazkur jinoyat nazarda tutilgan JK moddalari ko'rsatilib, unga qo'yilgan ayblov bayon qilinadi. Ayblov xulosasi tuzilgan joyi va vaqti ko'rsatilgan holda tergovchi tomonidan imzolanadi.

Bayonnoma-hujjatlar mazmunan quyidagi turlarga bo'linadi:

– dalilning muayyan manbayi: *ayblanuvchi, gumon qilinuvchi, jabrlanuvchi, guvohlar* ko'rsatmalarining qat'iy yuridik ifodasi;

– *ko'zdan kechirish, tintuv, olib qo'yish, ekspertiza* kabi tergov harakatlarini olib borish paytida aniqlangan faktlar tasdiqlanadigan mustaqil dalillar manbayi;

Izohlovchi havolalar, chunonchi, ya'ni kabi bog'lovchilar yordamidagi birikmalar bilan ifodalanadi. Masalan: *menga O'zbekiston Respublikasi JPK moddalarida nazarda tutilgan ayblanuvchining huquqlari tushuntirildi, chunonchi...*

Asoslovchi havola matnga *moddaga muvofiq, modda talablariga rioya qilgan holda* kabi qoliplashgan birikmalar bilan kiritiladi va vergul bilan ajratilmaydi.

Xonadonlarning joylashishi, xonalar soni, o'g'irlangan predmetlarning joylashgan o'rni va h.k.

Tashqi ko'rinishni tasvirlash (og'zaki portret yaratish)da anatomik va antropometrik atamalar (texnik terminlar – nomenklaturalar): *o'rta bo'y, taxminan 178–180 sm, sochi qora, kalta, to'g'ri, yuzi dumaloq, qo'sh iyak, chap yuzida kichik xoli bor.*

Voqealarga oid ma'lumotlarni berishda maxsus til vositalari mavjud emas, chunki qonun iloji boricha ko'rsatmalarning so'zmaso'z bayon qilinishini talab etadi. Voqealarga oid ma'lumotlar monolog yoki dialog shaklida beriladi va ular birinchi shaxs tilidan bayon qilinadi.

Tergovchi guvohning yozma ko'rsatmasi bilan tanishish jarayonida qo'shimcha savollar berishi mumkin. Agar

bayonnoma bir necha betdan iborat bo'lsa, uning har bir betiga imzo qo'yiladi.

Gumon qilinuvchi va jabrlanuvchining bayonnomasi ham taxminan shunday rasmiylashtiriladi, gumon qilinuvchiga muayyan moddalar bo'yicha uning huquqlari tushuntiriladi, qanday jinoyatni sodir etganlikda gumon qilinayotganligi tushuntiriladi, shuningdek, bu haqda so'roq qilish bayonnomasiga belgilab qo'yiladi. Agar gumon qilinuvchi ushlangan bo'lsa, uning so'roq qilinishi u ushlangan daqiqadan boshlab 24 soatdan kechiktirmasdan o'tkaziladi.

Jinoyat ishi bo'yicha tuzilgan hujjatlar xatosiz yozilgan bo'lishi lozim. Bu muhim talab haqida gapirganda, odatda savodxonlikning darajasi, ya'ni yozma nutqning orfografik, punktuatsion va grammatik jihatdan to'g'riligi nazarda tutiladi.

Aslida savodxonlik orfografik, punktuatsion va grammatik normalarga rioya qilinishini talab etadi. Imloviy qiyinchiliklar asosan boshqa tildan o'tgan so'zlarda yuz beradi (masalan, *narkologik* o'rniga *norkologik* deb yozishadi).

Ba'zan materiallarda bitta so'zning bir necha xil yozilganini ko'rish mumkin. Sud-tergov hujjatlarida tinish belgilari juda ko'p bo'ladi: biror-bir muhim holatni ajratib ko'rsatish maqsadida deyarli har bir so'zdan keyin vergul qo'yishadi, bu esa matnni tushunishda qiyinchilik tug'diradi. Shuning uchun ham faqat zarur holatda tinish belgilarini qo'llash zarur.

Kasbiy til savodxonligi shuning uchun ham zarurki, sud-tergov hujjatlarida til bevosita huquqiy fikrni ifodalaydi. Kasbiy fikrlashning o'ziga xosliklari ta'sirida shakllangan barcha termin va atamalar, maxsus tushunchalar, konstruksiyalar huquqiy bilimlarning hozirgi darajasi bilan mos kelishi va faqat zarur bo'lgan paytdagina qo'llanilishi lozim.

Shunday qilib, protsessual hujjatlarni tuzishda yuristdan savodxonlikning muayyan darajasi, mantiq qonunlarini bilish, yuridik hujjatning o'ziga xos jihatlarini hisobga olgan holda,

ulkan lug‘at boyligi jamg‘armasidan mos keladigan so‘zni tanlash qobiliyatiga ega bo‘lish talab etiladi.

Aynan mana shu talablar, o‘z navbatida, tergov olib borish madaniyatiga ham, sudlov ishlari madaniyatiga ham ta‘sir ko‘rsatadi. Bu hol protsessual yuridik hujjatlarni nutqiy madaniyat ko‘nikmalari asosida tuza oladigan professional yuristlar faoliyatiga ham bevosita taalluqlidir.

YURIDIK PROTSESSUAL HUJJATLARDAN NAMUNALAR

Jinoyat ishini qo‘zg‘atish to‘g‘risida QAROR

2016- yil 20-sentabr

Toshkent shahri

Uchtepa tuman prokurori, adliya maslahatchisi R.Bozorov, fuqaro D.A.O‘lmasovning 20.09.2011-yildagi arizasi yuzasidan to‘plangan hujjatlar bilan tanishib,

ANIQLADIM:

Dilbar Ahrorovna O‘lmasova 2011-yil 20-sentabr soat 7:30 larda Toshkent shahar Uchtepa tumani Guliston ko‘chasidagi 71-uydan chiqib, ishga ketayotgan vaqtida, Furqat ko‘chasidagi «Zebo» qahvaxona binosi yonida noma‘lum erkak yo‘lini to‘sib, qo‘llarini qayirib, baqirmasligi uchun og‘zini qo‘li bilan berkitib, sudrab, qahvaxona orqasidagi daraxtzorga olib kirib, uni majburlab nomusiga tekkan va hodisa joyidan qochib ketgan.

Yuqorida bayon qilinganlarni inobatga olgan holda, bu hodisada jinoyat belgilari mavjudligini nazarda tutib, O‘zbekiston Respublikasi JPKning 321-322, 330-moddalari, 331-moddasi 1-bandi, 336-moddasi 2-bandi, 345,382-moddalariga asoslanib,

QAROR QILDIM:

1. D. O'lmasovanning zo'rlab nomusiga tegilganligi hodisasi yuzasidan O'zbekiston Respublikasi JKning 118-moddasi 1-qismi bilan jinoyat ishi qo'zg'atilsin.

2. Ish bo'yicha dastlabki tergovni olib borish tuman prokuraturasining tergovchisi 1-darajali yurist A.B. Komilovga topshirilsin.

3. Bu haqida ariza muallifiga ma'lum qilinsin.

Prokuror, adliya maslahatchisi

R. Bozorov

Jinoyat ishini qo'zg'atish va ish yurituviga olish to'g'risida QAROR

2016-yil 20-sentabr

Toshkent shahri

Uchtepa tumani prokuraturasining tergovchisi, 1-darajali yurist A.B. Komilov Q. Raximovning jasadi qasddan odam o'ldirish belgilari bilan topilganligi hodisasi yuzasidan to'plangan hujjatlar bilan tanishib,

ANIQLADIM:

2011-yil 20-sentabr soat 11:00 larda Toshkent shahar Uchtepa tumani Tinchlik ko'chasi, 13-uydan, shu yerda yashovchi 1971-yilda tug'ilgan Qadam Abbosovich Rahimovning jasadi o'tkir kesuvchi jism bilan chap ko'krak qismiga jarohat yetkazilgan holda topilgan.

Mazkur hodisada qasddan odam o'ldirish jinoyati alomatlari mavjudligi nazarga olinib, jinoyat ishi qo'zg'atish va tergov harakatlari olib borish lozim.

QAROR QILDIM:

1. Q. Rahimovning qasddan o'ldirilganligi hodisasi yuzasidan O'zbekiston Respublikasi JKning 97-moddasi 1-qismi bilan jinoyat ishi qo'zg'atilsin.

2. Jinoyat ishini ish yurituvga olib, dastlabki tergov harakatlarini olib borishga kirishilsin.

3. Qaror nusxasi Uchtepa tuman prokuroriga yuborilsin.

Tergovchi 1-darajali yurist

A. Komilov

Tintuv o'tkazishga
RUXSAT BERAMAN
Uchtepa tuman prokurori
Adliya maslahatchisi
R. Komilov
2011-yil 10-sentabr

Tintuv o'tkazish to'g'risida QAROR

2011-yil 10-sentabr

Toshkent shahri

Uchtepa tuman prokuraturasining tergovchisi, 1-darajali yurist B.A. Komilov 14/91-18-sonli jinoyat ishi materiallari bilan tanishib,

ANIQLADIM:

Uchtepa tuman prokuraturasida 2011-yil 31-avgust kuni soat 10:00 larda Uchtepa tumani Guliston ko'chasidagi, 122-uydan Gulbahor Tursunovanning murdasi bo'yida kesilgan jarohati bo'lgan holda topilganligi hodisasi yuzasidan qo'zg'atilgan jinoyat ishi tergov qilinmoqda.

Jinoyat ishi bo'yicha o'tkazilgan tergov davomida to'plangan materiallarda Dilshod Salimovning xonadonida qon sachragan kiyimlar va boshqa uning jinoyatini ko'rsatuvchi narsa va hujjatlar bo'lishi mumkinligi haqida yetarli asoslar mavjudligini, ularni topish va olish zaruriyatini nazarga olib, O'zbekiston Respublikasi JPKning 158-, 159-, 161-moddalariga asoslanib

QAROR QILDIM:

1. G. Tursunovaning qasddan o'ldirilganligi yuzasidan 14/18-11-sonli jinoyat ishi bo'yicha Uchtepa tumani Do'stlik ko'chasi, 99-uyda yashovchi Dilshod Salimovning uyida va yordamchi xo'jalik xonalarida tintuv o'tkazilsin.

2. Bu haqda unga e'lon qilinib, qarorning nusxasi topshirilsin.

3. Qarorning nusxasi tuman prokuroriga yuborilsin.

Tergovchi 1-darajali yurist

B.A. Komilov

Guvoh tariqasida so'roq qilish BAYONNOMASI

2016-yil 20-mart

Toshkent shahri

Toshkent shahar prokuraturasi jinoyatlarni tergov qilish bo'limining tergovchisi, adliya kichik maslahatchisi K.A. Hamidov, xizmat kabinetimda O'zbekiston Respublikasi JPKning 90, 92, 96 – 107, 114,15,116,117,118 va 119-moddalariga rioya qilib guvoh tariqasida so'roq qildim:

1. Familiyasi, ismi va otasining ismi.

2. Tug'ilgan vaqti.

3. Tug'ilgan joyi.

4. Turarjoyi.

5. Ish joyi va mansabi.

6. Kasbi.

7. Ma'lumoti.

8. Oilaviy ahvoli.

9. Sudlanganligi.

10. Shaxsini tasdiqlovchi hujjat.

11. Gumon qilinuvchi, ayblanuvchi yoki fuqaroviy javobgarga aloqasi.

12. Jabrlanuvchi va fuqaroviy da'vogarga aloqasi.

Qaysi tilda ko'rsatma berishni xohlaydi: o'zbek tilida.

Guvohga O'zbekiston Respublikasi JPKning 66-moddasidagi huquq va majburiyatlar, ya'ni advokatning yuridik yordamidan

foydalanish; tergov harakatlarida advokat bilan birga ishtirok etish; so‘roq yuritilayotgan tilni bilmasa yoki yetarlicha bilmasa, o‘z ona tilida ko‘rsatmalar berish va bu holda tarjimon xizmatidan foydalanish; uning so‘roq qilinishida ishtirok etuvchi tarjimonni rad qilish; ko‘rsatmalarini o‘z qo‘li bilan yozib berish; o‘ziga qarshi ko‘rsatma bermaslik; so‘roq bayonnomasi bilan tanishish, unga qo‘shimcha va o‘zgartirishlar kiritish; ko‘rsatmalar berishda yozma belgilar va hujjatlardan foydalanish; o‘z manfaatlarini himoya qilish uchun, surishtiruvchining, tergovchining, prokurorning va sudning harakatlari hamda qarorlari ustidan shikoyatlar keltirish huquqiga ega ekanligi to‘g‘risidagi huquqlari, shuningdek, u surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sudning chaqiruviga binoan hozir bo‘lish; ish bo‘yicha o‘ziga ma‘lum hamma narsa haqida haqqoniy so‘zlab berish; berilgan savollarga javob qaytarish; ish bo‘yicha o‘ziga ma‘lum holatlarni so‘roq qiluvchining ruxsatisiz oshkor qilmasligi; ishning tergovi va sud majlisi vaqtida tartibga rioya etishi shartligi to‘g‘risidagi majburiyatlari tushuntirildi.

Guvoh:

B. Ahmedov

Men bila turib yolg‘on ko‘rsatma berganlik uchun O‘zbekiston Respublikasi JKning 238-moddasi va ko‘rsatma berishdan bo‘yin tovlaganlik uchun O‘zbekiston Respublikasi JKning 240-moddasi bilan javobgarlikka tortilishim to‘g‘risida ogohlantirildim.

B. Ahmedov

So‘roq vaqti: boshlandi 9 dan 15 daqiqa o‘tganda.

Tamomlandi: 11 dan 45 daqiqa o‘tganda.

Ko‘rsatmaning matni.

Berilgan savollarga shunday javob qaytardi:

Bayonnomani o‘qib chiqdim. To‘g‘ri yozilgan.

B. Ahmedov

So‘roq qildim

K.A. Hamidov

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: «O'zbekiston», 2008.
- Karimov I.A. Eng asosiy mezon – hayot haqiqatini aks ettirish. – T.: «O'zbekiston», 2009.
3. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T.: «O'zbekiston», 2012.
4. Usmonov S. Yuristning nutq madaniyati. – T., 2007
5. O'zbek tilining imlo lug'ati. Tuzuvchilar: Sh. Raxmatullayev, A. Hojiyev.
6. Usmonov S. Davlat tilida ish yuritish amaliyoti. – T., 2008.
7. Mahmudov N, Rafiyev A., Yo'ldoshev I. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. – T., 2014.
8. A'lamova M., Ziyamuxamedova Sh. Nutqda aks etar bir olam boylik – T., 2009.
9. Rafiyev A., Qo'nishev J. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T., 2012.
10. Begmatov E. va boshq. Nutq madaniyati va adabiy norma. – T.: «O'zbekiston», 1987.
11. Ko'chimov Sh.N. O'zbekiston Respublikasida qonunchilik texnikasi (til, uslub, huquqiy atamashunoslik). – T., 1996.
12. Mahmudov N. Til. – T.: «Yozuvchi», 1998.
13. Mirtojdiyev M. Mahmudov N. Til va madaniyat. – T.: «O'zbekiston», 1992.
14. Ne'matov H., Bozorov O. Til va nutq. – T., 1993.
15. Abdulla Qahhor hikmatlari – T., «O'zbekiston», 1990.
16. Begmatov E., Mamatov A. Adabiy norma nazariyasi. – T., 2003.
17. O'zbek tili punktuatsiyasining asosiy qoidalari. – T.: «O'zbekiston», 2015.

18. Raxmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati – T., «O‘qituvchi», 1978
19. Raxmatullayev Sh., Mamatov N., Shukurov R. O‘zbek tili antonimlarining izohli lug‘ati – T.: «O‘qituvchi», 1980.
20. Rustamov A. So‘z xususida so‘z. – T.: «Yozuvchi», 1987.
21. Saidov A., Sarkisyans G. Yuridik til va huquqshunos nutqi. T.: 1994.
22. Tojiyev Y. va boshq. O‘zbek nutqi madaniyati va uslubiyat asoslari. – T., 1994.
23. Turdiyev B. Yozma nutqni o‘stirish yuzasidan praktikum. – T., 1980.
24. Umurqulov B. So‘z tanlash san’ati. – T.: «Fan», 1985.
25. Usmonov S. O‘zbek tili. – T., 2012.
26. Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo‘ng‘urov R., Rustamov H. O‘zbek tili stilistikasi. – T.: «O‘qituvchi», 1983.
27. Esanov M.G., Obidov M.H., Alayev Sh.P. – Tergovchi (tergovchining kasbiy sifatleri, protsessual huquq va vakolatlari, ayrim tergov harakatlarini o‘tkazish usullari hamda surishtiruv va dastlabki tergov protsessual hujjatlari namunalari). G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. – T., 2011.
28. O‘zbek xalq maqollari, – T., 2005.
29. Qilichev E. Badiiy tasvirning leksik vositalari. – T.: «O‘qituvchi», 1982.
30. Qilichev E. O‘zbek tilining amaliy stilistikasi. – T.: «O‘qituvchi», 1992.
31. Qonun va til. – T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», 1997.
32. Hojiyev A. O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati – T., «O‘qituvchi», 1974.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
I bo‘lim. Yozma yuridik nutq va uning ahamiyati	
1-§. Yuridik til – o‘zbek adabiy tilining tarkibiy qismi	5
2-§. Yozma yuridik nutqning aniqligi.....	12
II bo‘lim. Imloviy me‘yorlar	
3-§. O‘zbek orfografiyasining asosiy qoidalari.....	20
4-§. Ko‘chirish qoidalari.....	26
5-§. Chiziqcha bilan yozish	30
6-§. Fonetik, morfologik va shakliiy yozuv qoidalari	31
III bo‘lim. Punktatsion me‘yorlar	
7-§. O‘zbek tilining punktatsion me‘yorlari.....	34
8-§. Tinish belgilarining qo‘llanilishi	37
IV bo‘lim. Yozma yuridik matnda so‘z birikmasi va gap	
9-§. So‘z birikmasi va sintagma.....	43
10-§. Yuridik matnda qo‘shma gap tuzish talablari.....	46
V bo‘lim. Yozma nutqda termin qo‘llash me‘yorlari	
11-§. Yozma nutqda termin qo‘llash me‘yorlari	47
VI bo‘lim. Yuridik matn strukturasi	
12-§. Matn va uning turlari	56
13-§. Yuridik tilda asosiy g‘oyani ifodalash yo‘llari	70
VII bo‘lim. Yozma ish turlari	
14-§. Ijodiy tavsifiy matn yaratish.....	74
15-§. Insho turlari.....	74
VIII bo‘lim. Normativlik – yozma nutqning muhim xususiyati	
16-§. So‘z tanlash mezonini – yozma nutq normalarini belgilovchi muhim omil	80
IX bo‘lim. Til va huquq	
17-§. Yuridik tilning rasmiy uslubi.....	86
18-§. Rasmiy uslubda yuridik matn tuzish	90
X bo‘lim. Davlat tilida ish yuritish qoidalari	
19-§. Yuridik tilda ish qog‘ozlarining lug‘aviy jihatlari – leksikasi.....	93
20-§. Bayonnoma yozish tartibi va uning o‘ziga xos xususiyatlari.....	110
Yuridik protsessual hujjatlardan namunalar.....	120
Foydalanilgan adabiyotlar	125

Yuristning yozma nutqi [Matn]: o'quv qo'llanma/Sh. Zi-
Yu73 yamuxamedova [va boshq.]. Toshkent: Niso-Poligraf, 2017.–128 b.

ISBN 978-9943-4869-9-7

UO'K 34
KBK 67.5

O'quv nashri

SH. Ziyamuxamedova, G. Gulyamova

YURISTNING YOZMA NUTQI

Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma

Muharrir *M. Po'latov*

Rasmlar muharriri *J. Gurova*

Texnik muharrir *D. Salixova*

Mussahhah *A. Ziyadov*

Kompyuterda tayyorlovchi *T. Abkerimov*

Original-maket «NISO POLIGRAF» nashriyotida tayyorlandi.
Toshkent viloyati, O'rta Chirchiq tumani, «Oq-Ota» QFY,
Mash'al mahallasi Markaziy ko'chasi, 1-uy.

Litsenziya raqami AI №265. 24.04.2015.
Bosishga 2017-yil 10-noyabrda ruxsat etildi. Bichimi 60 × 84^{1/16}.
Ofset qog'ozi. «Times New Roman» garniturasi. Kegli 12,5.
Shartli bosma tabog'i 8,0. Nashr tabog'i 7,44.
Adadi 365 nusxa. 619-sonli buyurtma.

«NISO POLIGRAF» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent viloyati, O'rta Chirchik tumani, «Oq-ota» QFY,
Mash'al mahallasi Markaziy ko'chasi, 1-uy.